

จดหมาย

นายทรงอานุภาพ เล่าเรื่องประวัติศาสตร์ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗

กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๕

พระบรมฉายาภรณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงฉดของพระองค์ข้าของ ทรงเรียกว่า
“รูปทรงเครื่องต้น” พระราชทานแก่
ผู้ตามเสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗

จดหมายนายทรงอาณุภาพ
เล่าเรื่องประพาศต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓

กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๕

จดหมายนายทรงอานภาพ เล่าเรื่องประพาศตัน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓

กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๖๕ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์ของกรมศิลปากร

ราคา ๑๕๐ บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

จดหมายนายทรงอานภาพเล่าเรื่องประพาศตัน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓.-- กรุงเทพฯ :
สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2565.
160 หน้า.

1. ไทย--ภูมิประเทศและการท่องเที่ยว. 2. ไทย--ความเป็นอยู่และประเพณี.
I. ชื่อเรื่อง.

915.93

ISBN 978-616-283-659-6

ที่ปรึกษา

นายกิตติพันธ์ พานสุวรรณ

นายสถาพร เทียงธรรม

นางรักชนก โคจรานนท์

นายบพิตร วิทยาวโรจน์

นางสาวศิริรัตน์ ทวีทรัพย์

นางสาวอรรณพ ทวีทรัพย์

อธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านอักษรศาสตร์

(ประวัติศาสตร์และจารึกประเพณี)

ผู้อำนวยการกลุ่มประวัติศาสตร์

นายบัณฑิต ลือชัยชาญ

ที่ปรึกษาศิลปกรรม

นายวุฒินันท์ จินศิริวานิชย์

มณฑนากรชำนาญการ สำนักสถาปัตยกรรม

บรรณาธิการ/ตรวจสอบชำระ

นางสาวระชา ภูซังค์

นักอักษรศาสตร์ชำนาญการ

ออกแบบปกและรูปเล่ม

นางสาวอุษณา บัวศรี

เอกสารต้นฉบับ/ภาพประกอบ

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
หอสมุดดำรงราชานุภาพ สำนักหอสมุดแห่งชาติ

พิมพ์ที่

บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

๓๗๖ ถนนชัยพฤกษ์ แขวงตลิ่งชัน

เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๔๒๒ ๙๐๐๐, ๐ ๒๔๒๒ ๑๐๑๐

โทรสาร ๐ ๒๔๓๓ ๒๗๔๒, ๐ ๒๔๓๔ ๑๓๔๕

E-mail: aprint@amarin.co.th

Homepage: <http://www.amarin.com>

คำนำ

การเสด็จประพาสส่วนพระองค์อย่างสามัญชนของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปะปนไปกับราษฎร โดยมีให้ผู้รู้จักและไม่มีหมายกำหนดการล่วงหน้า จะประทับ ค้างแรมที่ใดก็สุดแล้วแต่พระราชประสงค์ เป็นเรื่องราวที่แสดงถึง ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร ซึ่งยังคงอยู่ในความทรงจำของพสกนิกรไทยสืบมาตราบจนถึงทุกวันนี้ การเสด็จประพาสส่วนพระองค์นี้ เรียกว่า “การเสด็จประพาสต้น” เป็นพระราชานิยมในรัชกาลที่ ๕ เพื่อทอดพระเนตรสภาพบ้านเมือง ตลอดจนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ต่อการดำเนินพระบรมราโชบายในการพัฒนาชาติบ้านเมือง เพื่อประโยชน์สุขแก่ปวงอาณาประชาราษฎร์

การเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ มี ๒ ครั้ง ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ปรากฏในเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ เรื่อง “จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓” พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ปรากฏใน “พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง” พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
กระทรวงวัฒนธรรม ซึ่งเป็นหน่วยงานหลักในการศึกษาค้นคว้า
อนุรักษ์ เผยแพร่ และสนับสนุนงานด้านประวัติศาสตร์และ
ศิลปวัฒนธรรมของชาติ ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญ
ของเอกสารประวัติศาสตร์ชุดเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕
จึงดำเนินการตรวจสอบชำระและจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์
เรื่อง “จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓”
เพื่ออนุรักษ์และเผยแพร่หนังสือสำคัญทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว
ให้เป็นที่ยอมรับสืบไป

กรมศิลปากรหวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือ “จดหมาย
นายทรงอานุภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓” จะช่วย
เสริมสร้างความรู้ความเข้าใจด้านประวัติศาสตร์แก่สาธารณชน
ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น และอำนวยประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้า
อ้างอิงแก่นักเรียน นักศึกษา นักวิชาการ และผู้สนใจโดยทั่วกัน

(นายกิตติพันธ์ พานสุวรรณ)

อธิบดีกรมศิลปากร

คำชี้แจง

เอกสารประวัติศาสตร์เรื่อง “จดหมายนายทรงอานุกาพเล่าเรื่อง
ประพาศตัน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓” เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๖ ขณะทรงดำรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร มีรับสั่งให้สมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ถวายเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) พิมพ์เผยแพร่
ครั้งแรกเป็นตอนๆ ในหนังสือพิมพ์ทวีปัญญา^๑ รายเดือน ร.ศ. ๑๒๕
(พ.ศ. ๒๔๔๙)

^๑ หนังสือพิมพ์ทวีปัญญา เป็นหนังสือพิมพ์รายเดือนของทวีปัญญาสโมสร
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงดำรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้น
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ณ บริเวณพระราชวังสราญรมย์ มีพระราชประสงค์ให้เป็นที่พักผ่อน
ของชาวสยาม เพื่อส่งเสริมความสามัคคี เพิ่มพูนความรู้และแลกเปลี่ยนแนวความคิด
ออกเผยแพร่แก่สมาชิกและบุคคลทั่วไปเดือนละ ๑ ครั้ง เริ่มตั้งแต่เดือนเมษายน
พ.ศ. ๒๔๔๗ จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ โดยบทความที่ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ทวีปัญญา
เปิดโอกาสให้ผู้สนใจส่งเรื่องต่างๆ ไปลงพิมพ์ได้ ซึ่งมีทั้งเรื่องจริงและนิยายที่แต่งขึ้น
รวมถึงรายงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับทวีปัญญาสโมสรด้วย

เรื่อง	หน้า
(๑) จดหมายจาก วังหน้า	๓๖
(๒) วังหน้าเมือง	๓๗
(๓) กรมการวังหน้า	๓๘
(๔) วังหน้าเมือง	๓๙
(๕) จดหมาย เรื่อง เสด็จประพาศตัน	๔๐
(๖) อธิบดีวังหน้า	๔๑
(๗) กุญหมาย มา มาประพาศ	๔๒
(๘) นิทาน สุนทรีย	๔๓
(๙) ขันช้าง	๔๔

“จดหมายเรื่องเสด็จประพาศตัน”
และเรื่องต่างๆ ที่พิมพ์เผยแพร่ใน
หนังสือทวีปัญญารายเดือน พ.ศ. ๒๔๔๗

ลักษณะรูปแบบของพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมณี กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงใช้กลวิธีแบบจดหมายในการเล่าเรื่องเสด็จประพาศตัน โดยใช้พระนามแฝงว่า “นายทรงอาณูภาพ” มหาดเล็กหุ้มแพร เขียนเป็นจดหมายรวม ๗ ฉบับ ไปถึงมิตรชื่อ “นายประดิษฐ” ซึ่งเป็นนามสมมติ ตลอดจนทรงใช้นามแฝงแทนบุคคลอื่นๆ ที่ตามเสด็จในครั้งนั้นด้วย

เนื้อหากล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศตันครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๔๗ โดยเริ่มเสด็จประพาสออกจากพระราชวังบางปะอิน ผ่านเมืองต่างๆ ได้แก่ นนทบุรี สมุทรสาคร ราชบุรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี อ่างทอง และพระนครศรีอยุธยา ตามลำดับ นับแต่วันที่ ๑๔ กรกฎาคม - ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ รวม ๒๕ วัน

^๑ พระนิพนธ์ดังกล่าวตีพิมพ์เผยแพร่เป็นตอนๆ ในหนังสือพิมพ์ทวีปัญญา ตั้งแต่ฉบับเดือนเมษายนจนถึงเดือนกันยายน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) โดยฉบับเดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๕ ลงพิมพ์จดหมายฉบับที่ ๑ และฉบับที่ ๒ ใช้ชื่อเรื่องว่า “จดหมายเรื่องเสด็จประพาศตัน” และในฉบับเดือนพฤษภาคมจนถึงเดือนกันยายน ร.ศ. ๑๒๕ ลงพิมพ์จดหมายฉบับที่ ๓ - ๗ ตามลำดับ ใช้ชื่อเรื่องว่า “จดหมายเหตุประพาศตัน”

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมณี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำต้นฉบับที่พิมพ์แล้วมาปรับปรุงแก้ไขต้นฉบับ พร้อมทั้งทรงพระนิพนธ์จดหมายเหตุเพิ่มเติมอีก ๑ ฉบับ รวมเป็น ๘ ฉบับ เพื่อจัดพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้าบันลือศิริศานต์ ดิศกุล พระธิดา เมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ใช้ชื่อเรื่องว่า “จดหมายนายทรงอาณุภาพเล่าเรื่องประพาศต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓”

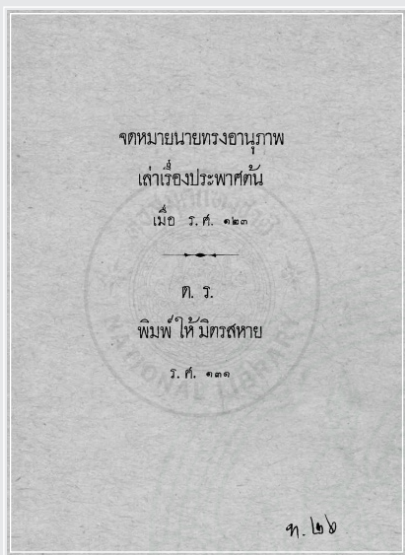
ถึง พ.ศ. ๒๔๖๖ มีการจัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งที่ ๒ ในงานพระราชทานเพลิงศพ จางวางตรี พระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ใช้ชื่อเรื่องว่า “จดหมายเหตุเรื่องประพาศต้นในรัชกาลที่ ๕” การจัดพิมพ์ครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมณี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำต้นฉบับที่พิมพ์แล้วมาปรับปรุงแก้ไขต้นฉบับ พร้อมทั้งทรงพระนิพนธ์คำอธิบายเพิ่มเติม พร้อมทั้งระบุพระนามแฝงและนามแฝงที่ปรากฏในเรื่องด้วย ต่อมา มีการจัดพิมพ์เผยแพร่อีกหลายครั้ง โดยยึดต้นฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ แต่ใช้ชื่อเรื่องแตกต่างกันไปตามวาระจัดพิมพ์

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ กรมศิลปากร โดยสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ มอบให้นางสาวระชา ภูซังค์ นักอักษรศาสตร์ชำนาญการ กลุ่มประวัติศาสตร์ พิจารณาดำเนินการตรวจสอบชำระและทำหน้าที่บรรณธิการ โดยกำหนดแนวทางดังนี้

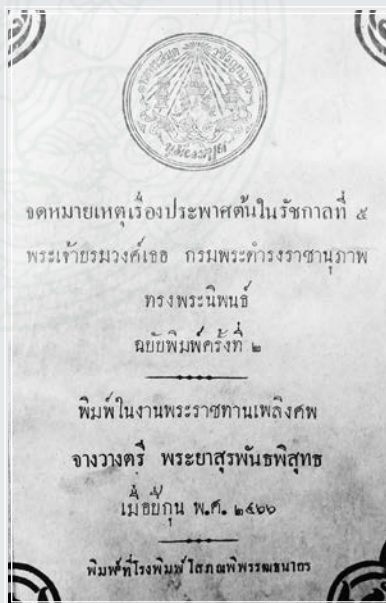
๑. เนื้อหา บรรณธิการได้พิจารณาสอบค้นและยึดต้นฉบับหนังสือ “จดหมายนายทรงอาณุภาพเล่าเรื่องประพาศต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓” ฉบับพิมพ์รวมเล่มครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นหลักในการตรวจสอบชำระ โดยพิจารณาพร้อมกับต้นฉบับจดหมายทั้ง ๘ ฉบับ ซึ่งตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือพิมพ์ทวีปัญญา ฉบับเดือนเมษายน - กันยายน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)

อนึ่ง การตรวจสอบชำระครั้งนี้ บรรณธิการได้พิจารณารักษาอักขรวิธีเดิมตามต้นฉบับพิมพ์รวมเล่มครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๕ เพื่อประโยชน์และความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ พร้อมทั้งค้นคว้าเรียบเรียงบทความวิชาการ

(๘) | จดหมายนายทรงอำนาจ
เล่าเรื่องประพาศต้น เมื่อ ส.ศ. ๑๒๓

ฉบับพิมพ์รวมเล่มครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๕

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๖๖

เรื่อง “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗” เพื่อเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจทางประวัติศาสตร์แก่ผู้ศึกษาค้นคว้ายิ่งขึ้น

๒. เซึ่งอรรถ บรรณาธิการได้พิจารณาจัดทำเชิงอรรถอธิบายความเพิ่มเติม เพื่อเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์แก่ผู้อ่าน และหากมีคำอธิบายเพิ่มเติมของบรรณาธิการ จะอยู่ในวงเล็บ []

๓. ภาพประกอบ การจัดพิมพ์ครั้งนี้ บรรณาธิการได้พิจารณาค้นคว้าภาพประกอบที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ผู้ศึกษาค้นคว้ามีความเข้าใจเนื้อหาสาระยิ่งขึ้น

เอกสารประวัติศาสตร์เรื่อง “จดหมายนายทรงอาณุภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓” นับเป็นหลักฐานสำคัญที่บันทึกเหตุการณ์ว่าด้วยการเสด็จประพาสต้นในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ที่พระมหากษัตริย์เสด็จประพาสหัวเมืองเป็นการส่วนพระองค์อย่างสามัญชน ยังผลให้ทรงทราบถึงชีวิตความเป็นอยู่และทุกข์สุขของราษฎรอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการแก้ไขปัญหาของราษฎรและวางรากฐานในการพัฒนาบ้านเมืองสืบต่อมา จึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่รักยิ่งแห่งราษฎรตราบจนถึงทุกวันนี้

บรรณาธิการหวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเรื่อง “จดหมายนายทรงอาณุภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓” จะอำนวยประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าของนักเรียน นักศึกษา นักวิชาการ และผู้สนใจโดยทั่วกัน

บรรณาธิการ

สารบัญ

คำนำ

คำชี้แจง

๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับการเสด็จประพาสต้น
พ.ศ. ๒๔๔๗

๑๑

สถานที่
เสด็จประพาสต้น
พ.ศ. ๒๔๔๗

๑๒

แผนที่แสดงเส้นทาง
เสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗

๑๓

พระนามแฝงและนามแฝง
ที่ปรากฏในเรื่อง

๒๑

แจ้งความ

๒๓

จดหมายฉบับที่ ๑

๒๗

จดหมายฉบับที่ ๒

๔๑

จดหมายฉบับที่ ๓

๕๓

จดหมายฉบับที่ ๔

๖๙

จดหมายฉบับที่ ๕

๘๓

จดหมายฉบับที่ ๖

๑๐๑

จดหมายฉบับที่ ๗

๑๑๓

จดหมายฉบับที่ ๘

๑๒๒

บรรณานุกรม

๑๒๗

ภาคผนวก ๑

จดหมายเหตุพระราชพิธีรายวัน
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม
จุลศักราช ๑๒๖๕ -
๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖
พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗
(คัดเฉพาะส่วนที่กล่าวถึง
การเสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗)

๑๓๙

ภาคผนวก ๒

ประวัติหมื่นปฎิพัทธภูวนารถ
(ช้าง คชธาร)

พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการเสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจนานัปการ เพื่อประโยชน์สุขของปวงอาณาประชาราษฎร์และความเจริญก้าวหน้าของชาติบ้านเมือง พระราชกรณียกิจที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การเสด็จประพาสตามหัวเมืองน้อยใหญ่ในพระราชอาณาเขต เพื่อทอดพระเนตรสภาพบ้านเมือง ตลอดจนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรอย่างใกล้ชิด

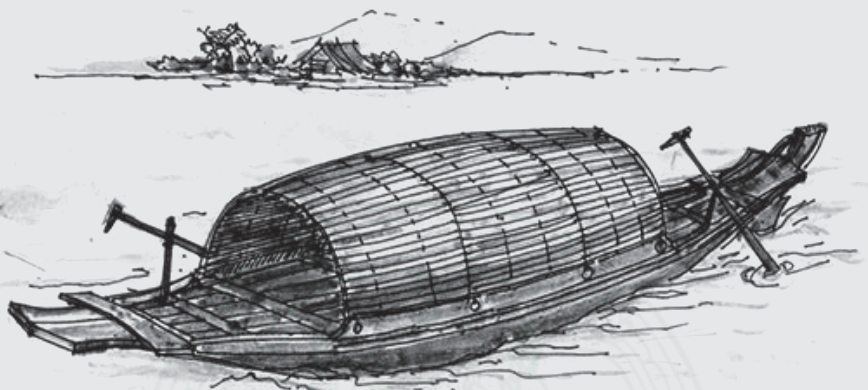
การเสด็จประพาสที่นับว่ามีความพิเศษยิ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ “การเสด็จประพาสต้น” ด้วยเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ที่พระมหากษัตริย์เสด็จประพาสตามหัวเมืองอย่างสามัญชน โดยไม่โปรดให้มีท้องตราแจ้งหัวเมืองเพื่อรับเสด็จอย่างเป็นทางการ ทรงแต่งพระองค์อย่างสามัญชน ปะปนไปกับราษฎร มิให้ผู้ใดรู้จักและทราบล่วงหน้า จะประทับค้างแรมที่ใดก็สุดแล้วแต่พระราชประสงค์

หลักฐานจากเอกสารประวัติศาสตร์ปรากฏการเสด็จประพาสต้นในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) และครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕) โดยมีเอกสารประวัติศาสตร์ที่บันทึกเรื่องราวการเสด็จประพาสต้นครั้งแรก คือ “จดหมายนายทรวงอานุกาพลเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓” พระนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และเอกสารที่บันทึกเรื่องราวการเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ คือ “พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง” พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

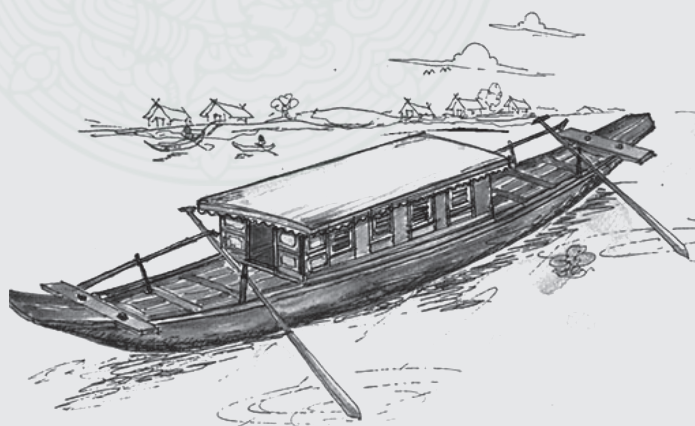
เฉพาะการเสด็จประพาสต้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ นั้น เป็นผลสืบเนื่องจากพระอาการประชวร เสวยไม่ได้และบรรทมไม่หลับ ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงตรากตรำพระวรกายทรงงานบริหารการปกครองบ้านเมืองมายาวนานเกือบ ๔๐ ปี แพทย์ผู้ถวายการรักษาจึงกราบบังคมทูลแนะนำให้ทรงหยุดพักพระราชภารกิจอันหนักหน่วงแล้วเสด็จประพาสสักกระยะหนึ่งเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่มาของการเสด็จประพาสต้นในรัชกาลถึง ๒ ครั้งในเวลาต่อมา

คำว่า “เสด็จประพาสต้น” นั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า มีที่มาจากชื่อเรือที่ทรงซื้อไว้ใช้ในกระบวนเสด็จประพาส โดยในวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงวัดเพลง เมืองราชบุรี โปรดเกล้าฯ ให้ซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจวลำหนึ่งเพื่อบรรทุกเครื่องครัว โดยมีพระยานิพัทธราชกิจ (อ้น นรพัลลภ) ซึ่งขณะนั้นเป็นหลวงศักดิ์นายเวร เป็นผู้คุมเครื่องครัวไปในเรื่อนั้น จึงทรงดำรัสเรียกเรื่อนั้นว่า “เรือตาอ้น” เรียกเร็ว ๆ ออกเสียงเป็น “เรือต้น”^๑

^๑ พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗), หน้า ๗.

เรือมอดประทุน

เรือมอดแก่ง

ครั้นเมื่อเปลี่ยนเรือมาดประทุนลำดังกล่าว เป็นเรือมาดเก๋ง ๔ แจว อีกลำหนึ่ง จึงโปรดให้เอาชื่อ “เรือต้น” มาใช้เรียกเรือมาดเก๋ง ๔ แจว ลำที่เป็นพระที่นั่งทรง ด้วยเหตุนี้เมื่อเสด็จประพาสโดยเรือมาดเก๋ง ๔ แจว โดยมีพระราชประสงค์มิให้ผู้ใดทราบว่าจะเสด็จไป จึงเรียกการเสด็จประพาส เช่นนั้นว่า “ประพาสต้น”^๑ ทั้งนี้ คำว่า “ต้น” ยังอนุโลมใช้เรียกเครื่องแต่งพระองค์ อย่างจำลองในคราวเสด็จประพาสว่า “ทรงเครื่องต้น”^๒ อีกด้วย

การเสด็จประพาสต้นครั้งนี้ เริ่มจากสะพานหน้าหน้าพระที่นั่งวโรภาสพิมาน พระราชวังบางปะอิน เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ผ่านเมืองต่าง ๆ นับแต่เมืองนนทบุรี สมุทรสาคร ราชบุรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี อ่างทอง และพระนครศรีอยุธยา ตามลำดับ แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับจากบางปะอินโดยรถไฟ ถึงพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ รวม ๒๕ วัน

เส้นทางเสด็จประพาสส่วนใหญ่เป็นการเสด็จประพาสทางแม่น้ำ ลำคลองเป็นหลัก เมื่อแรกออกจากพระราชวังบางปะอินนั้น ประทับเรือพระที่นั่งแจวชื่อ สมจิตรหวั่ง พ่วงเรือกลไฟล่องมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา ในการนี้ แม้ว่าจะไม่โปรดให้จัดเป็นกระบวนหลวงอย่างเคยเสด็จหัวเมืองแต่ก่อน มีเพียงเรือพลับพลาและเรือไฟเท่านั้น แต่กระนั้นกระบวนเสด็จ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ข - ค.

^๒ ภายหลังการเสด็จประพาสครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงฉลองพระองค์จำลอง พร้อมทั้งมีพระราชหัตถเลขากำกับไว้ด้านล่างแก่ผู้ตามเสด็จในครั้งนั้น ทรงเรียกภูมิดังกล่าวว่า “รูปทรงเครื่องต้น”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
ทรงฉายพระอภิลักขณ์ในหลวงรัชกาลที่ ๑๐ ณ พระตำหนัก
สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงฉลองพระองค์ลำลอง ทรงเรียกว่า “รูปทรงเครื่องต้น”
พระราชทานแก่ผู้ตามเสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗

พระยานิพัทธราชกิจ (อ้น นรพัลลภ)
ขณะนั้นเป็นหลวงศักดิ์นายเวร ผู้คุมเรือเครื่องครัว และเป็นที่มาของคำว่า “เรือตัน”

ประพาสก็ยังเป็นกระบวนเรือขนาดใหญ่^๑ เมื่อเสด็จผ่านทางใด ราษฎรก็รู้ว่าเป็นกระบวนเสด็จ ตามบ้านเรือนราษฎรพากันตั้งเครื่องบูชารับเสด็จกันตลอดเส้นทาง^๒

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริให้จัดกระบวนเรือใหม่เป็น “กระบวนประพาสต้น” คือ ทรงเรือมาดเก๋ง ๔ แจว อย่างข้าราชการใช้กันลำหนึ่ง มีเรือมาดประทุน ๔ แจว เป็นเรือเครื่องครว อีกลำหนึ่ง พวงเรือไฟเล็กไปเพียง ๒ ลำ แยกจากกระบวนใหญ่ โดยปล่อยกระบวนเรือพลับพลาให้ล่องหน้าไปรออยู่ที่ประทับแรม แล้วเสด็จในกระบวนประพาสต้นเป็นการส่วนพระองค์โดยลำพัง หากระหว่างทางเสด็จฯ ไปพบสถานที่ใดเหมาะสม ก็จะโปรดให้จอดเรือแวะพักขึ้นประทับทำเครื่องเสวยเวลากลางวัน แล้วจึงเสด็จลงเรือประพาสต้นตามไปยังกระบวนพลับพลาแรมในเวลาเย็น เสด็จประพาสอย่างนี้ทุกวัน โดยไม่บอกให้ผู้ใดทราบ ราษฎรตามระยะทางจึงเข้าใจว่าเสด็จในกระบวนเรือพลับพลา เมื่อกระบวนเสด็จประพาสต้นไปที่ใดจึงไม่มีผู้ได้รู้จัก^๓

^๑ ในเอกสารกรมคลอง กระทรวงเกษตราธิการ เรื่องพนักงานรักษาดคลองภาษีเจริญแลดำเนินสดวกบอกการที่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จในคลอง ลงวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓ ปรากฏบัญญัติขบวนเรือขณะเสด็จฯ ถึงคลองดำเนินสะดวก ช่วงหลักหนึ่ง ตำบลบางยาง อำเภอบ้านแพ้ว เมืองสมุทรสาคร ดังนี้ “...มีเรือกลไฟ ๒๓ ลำ เรือปิกนิก ๑๑ ลำ เรือบดเก๋ง ๑ ลำ เรือบด ๑๖ ลำ เรือพระที่นั่ง ๑ ลำ เรือเปิด ๑ ลำ เรือมาดเก๋ง ๑ ลำ เรือมาด ๒ ลำ เรือสำปั้น ๑ ลำ และเรือโป๊ะ ๒ ลำ...”

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้น** (กรุงเทพฯ : บริษัท วัชรินทร์การพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๕๒.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

อนึ่ง ระหว่างเสด็จประพาสต้นนั้น โปรดเกล้าฯ ให้ทำครัวเลี้ยงกัน ในกระบวนเสด็จ มีการจัดหาวัตถุดิบตามรายการที่เสด็จผ่าน หรือซื้อจาก ตลาดสดในแต่ละท้องที่ เรียกว่า “ครัวปัจจุบัน” ทั้งนี้ มีการแบ่งหน้าที่ ความรับผิดชอบในการทำอาหาร ล้างถ้วยชามตามความถนัด ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังโปรดที่จะปรุงพระกระยาหาร ด้วยพระองค์เอง โดยมีรายการอาหารที่ทรงประยุกต์ปรุงขึ้นระหว่างทาง และเป็นทีที่เล่าขานสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้คือ “ข้าวต้มสามกษัตริย์”

ผลจากการเสด็จประพาสต้นครั้งนี้ นอกจากจะทรงสำราญพระราช อริยาบถและมีพระพลานามัยดีขึ้นโดยลำดับแล้ว ยังทรงได้พบเห็นสภาพ บ้านเมือง วิถีชีวิตความเป็นอยู่และทุกข์สุขของราษฎร ตลอดจนการปฏิบัติ หน้าที่ของข้าราชการในท้องถิ่นอย่างแท้จริง เนื่องจากการเสด็จประพาสต้น ในช่วงแรก ราษฎรส่วนมากยังไม่รู้จักพระองค์ เมื่อกระบวนเสด็จประพาส ผ่านไปก็เข้าใจว่าเป็นข้าราชการ จึงทรงมีโอกาสนพบปะไต่ถามความทุกข์สุข กับราษฎรได้อย่างใกล้ชิด บางคราวราษฎรกราบทูลร้องทุกข์ถึงปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในท้องที่ ก็มีพระราชดำริเพื่อแก้ไขปัญหแก่ราษฎรต่อไป หรือมี พระบรมราชวินิจฉัยให้เปลี่ยนแปลงข้าราชการ เจ้าพนักงานปกครองก็มี การเสด็จประพาสต้นจึงยังประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองและการบำบัดทุกข์ บำรุงสุขของราษฎรได้อย่างมาก

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **จดหมายนายทรง อำนาจเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓** (ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ๒๕๕๕), หน้า ๖๒.

สืบเนื่องจากการเสด็จประพาสครั้งนี้ ยังมีราษฎรที่ได้ทรงสนธิสนมคุ้นเคยเป็นที่ชอบพระราชอัธยาศัย มีพระราชดำรัสเรียกว่า “เพื่อนต้น” มีอยู่แทบทุกหัวเมืองที่ได้เสด็จประพาส ที่ปรากฏนามรู้จักกันดีคือ นายช่างชาวบางหลวงอ้ายเอียง พระนครศรีอยุธยา ซึ่งต่อมาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนารถ ครั้นเมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ โปรดเกล้าฯ ให้จัดหาของฝากพระราชทานแก่เพื่อนต้นที่มาเข้าเฝ้าฯ โดยชายได้รับพระราชทานไม้เท้า ส่วนหญิงได้รับพระราชทานกระเป๋านางจะเข้ ต่อมาไม้เท้าพระราชทานจึงกลายเป็นเครื่องยศสำหรับพวกเพื่อนต้นถือเข้าเฝ้าฯ ส่วนหญิงได้รับพระราชทานหีบหมากเงิน สลักลายอักษรพระปรมาภิไธยเป็นเครื่องยศ ใช้ถือเข้าเฝ้าฯ เช่นกัน^๑

ภายหลังการเสด็จประพาสต้นครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดการเสด็จประพาสในลักษณะนี้อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๔๙ โดยเสด็จพระราชดำเนินทางลำน้ำขึ้นไปประพาสเมืองสระบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท นครสวรรค์ เรื่อยไปจนถึงเมืองกำแพงเพชรตามลำดับ ตั้งแต่วันที่ ๒๗ กรกฎาคม - ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ นับเป็นการเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้น**, หน้า ๕๔.

การเสด็จประพาสต้น นอกจากจะสะท้อนภาพพระราชจริยวัตร ส่วนพระองค์อันเรียบง่ายแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีต่อเหล่าพสกนิกรภายใต้ร่มพระบารมีของพระองค์ นับเป็นเหตุการณ์สำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ยังปรากฏหลักฐานทั้งเอกสารทางประวัติศาสตร์ ภาพถ่าย ตลอดจนสถานที่เสด็จประพาส ซึ่งล้วนมีคุณค่าเป็นมรดกความทรงจำและเป็นสิ่งอนุสรณ์เพื่อรำลึกถึง “พระปิยมหาราช” พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักยิ่งแห่งปวงชนชาวไทยสืบไป

สถานที่เสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗

วันที่	รายการ
๑๔ กรกฎาคม	※ ประทับเรือพระที่นั่งแจวชื่อ “สมจิตรหวัง” เสด็จฯ จากบางปะอินล่องลงมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา เสด็จขึ้นพระอุโบสถวัดบรมัณยิกาวาส เสด็จออกจากวัดเข้าคลองอ้อมเมืองนนทบุรี เสด็จประพาสสวนกระท้อนของนายบุตร จอดเรือพระที่นั่งประทับแรมหน้าวัดเขมาภิรตาราม
๑๕ กรกฎาคม	※ เรือพระที่นั่งออกจากวัดเขมาภิรตาราม เสด็จประพาส ตลาดท้องน้ำบางเขนและสามเสน จากนั้นล่องลงมา เข้าคลองบางกอกใหญ่และคลองภาษีเจริญ ประทับแรมหน้าวัดหนองแขม
๑๖ กรกฎาคม	※ เรือพระที่นั่งออกจากวัดหนองแขมล่องไปตาม คลองภาษีเจริญ เลี้ยวเข้าคลองกระทุ่มแบน ออกแม่น้ำนครชัยศรี ไปเข้าคลองดำเนินสะดวก ประทับแรมหน้าวัดโชติทายการาม ทรงเรือเล็กเสด็จ ประพาสทุ่งที่น้ำท่วม เสด็จประพาสบ้านยายผึ่งและเจ๊กฮวด
๑๗ กรกฎาคม	※ เรือพระที่นั่งออกจากที่ประทับแรมหน้าวัดโชติทายการาม ผ่านปากคลองบางนกแขวกไปตามลำน้ำแม่กลอง จอดเรือพระที่นั่งประทับที่หน้าบ้านพระยาอมรินทรภุไชย (จำรัส รัตนกุล) จากนั้นเสด็จฯ โดยรถไฟพิเศษผ่าน สถานีบ้านปากท่อไปยังเมืองเพชรบุรี ประทับเสวย พระกระยาหาร แล้วเสด็จฯ กลับมาประทับแรม เมืองราชบุรีโดยรถไฟพิเศษ

วันที่	รายการ
๑๘ กรกฎาคม *	เสด็จประพาสตลาดเมืองราชบุรี และเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรแห่บวชนาคบุตรพระแสนทองฟ้าที่วัดสัตตนารถปริวัตร เวลาบ่ายทรงเรือมาด ๔ แฉว พ่วงเรือไฟเล็กลากล่องไปเสด็จประพาสแม่น้ำอ้อมไปจนถึงวัดเพลง ทรงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แฉวลำหนึ่งพระราชทานชื่อว่า “เรือต้น”
๑๙ กรกฎาคม *	ทรงเรือมาดแฉวเสด็จประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออกเข้าคลองบางแค มาออกคลองโคกหม้อ
๒๐ กรกฎาคม *	เวลาบ่าย เสด็จฯ ไปประทับที่บ้านปลัดเทศาภิบาลทอดพระเนตรสถานที่บริเวณนั้น แล้วเสด็จฯ โดยรถไฟชั้น ๓ ประพาสไปกับราษฎรเสด็จขึ้นรถพ่วงที่บ้านกล้วย เสด็จประพาสโพธารามทำครัวเย็นที่โพธาราม แล้วเสด็จฯ กลับโดยประทับเรือประทุน ๒ แฉวที่เช่า ล่องจากโพธารามกลับมาประทับแรมที่เมืองราชบุรี
๒๑ กรกฎาคม *	เสด็จประพาสตลาดเมืองราชบุรี แล้วทรงเรือมาด ๔ แฉว มีเรือต้นที่ซื้อใหม่เป็นเรือพระที่นั่งรองพ่วงเรือไฟเล็กเข้าทางแม่น้ำอ้อมทรงแวะซื้อเสบียงอาหารที่ตลาดปากคลองวัดประดู่หยุดพักทำครัวเสวยเช้าที่วัดประดู่ทอดพระเนตรละครชาตรีที่บ้านตาหมอลีแวะพักทำครัวเย็นที่บ้านนายอำเภอมหาวาเสด็จฯ ไปประทับแรมที่เมืองสมุทรสงคราม

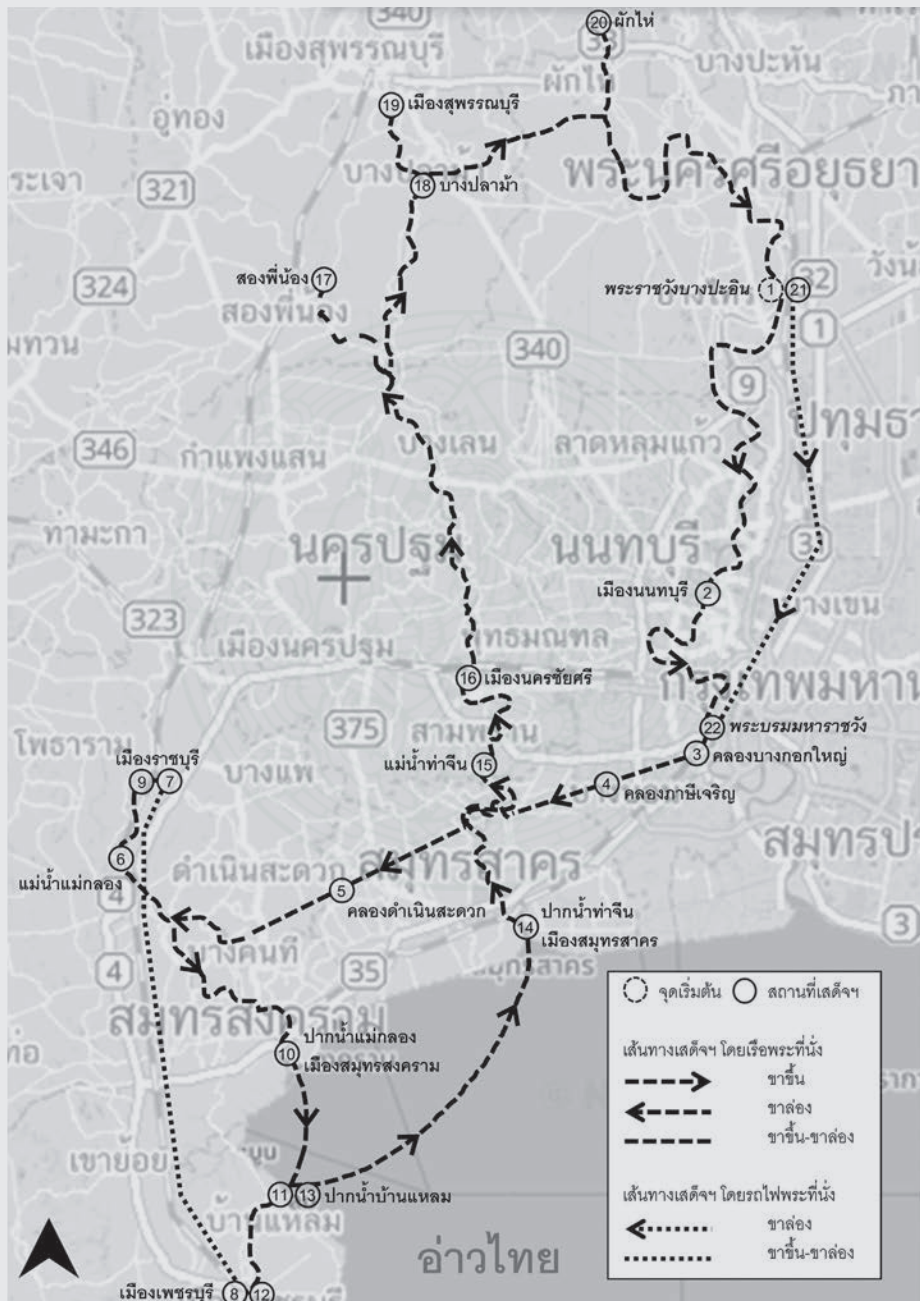
วันที่	รายการ
๒๒ กรกฎาคม ✧	เวลาเช้า เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรวัดพวงมาลัย เสด็จประพาสตลาดคลองอัมพวา แวะพักเสวยพระกระยาหารเช้าที่วัดดาวดึงส์ ประทับเรือแจวต่อไปบางน้อย เสด็จประพาสบ้าน กำนันจัน เสด็จฯ กลับที่ประทับแรมเมืองสมุทรสงคราม ทางคลองแม่กลอง
๒๓ กรกฎาคม ✧	เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรที่ว่าการเมืองสมุทรสงคราม เสด็จประพาสวัดอัมพวันเจติยาราม
๒๔ กรกฎาคม ✧	เวลาเช้า ประทับเรือฉลอมเสด็จประพาสละมู ที่ปากอ่าวแม่กลอง ออกจากอ่าวแม่กลองไปปากน้ำบ้านแหลม เสด็จลง เรือไฟครีอยู่ทงยาไปตามลำน้ำเมืองเพชรบุรี แล้วเสด็จ ขึ้นประทับที่บ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค)
๒๕ กรกฎาคม ✧	เสด็จประพาสทางเรือในลำน้ำเมืองเพชรบุรี เสด็จประพาสวัดป่าแป้น
๒๖ กรกฎาคม ✧	เสด็จประพาสบางทะเล ประทับแรมที่บางทะเลคืนหนึ่ง
๒๗ กรกฎาคม ✧	เสด็จประทับเรือฉลอมแล่นไปจากบางทะเล มาทางทะเล เข้าบ้านแหลม ประทับวัดอู่ตึงมีความควาศ แล้วเสด็จฯ กลับมาถึงเมืองเพชรบุรีเวลาทุ่ม ๑
๒๘ กรกฎาคม ✧	เสด็จประพาสพระนครคีรี ขึ้นทางวัดพระนอน แล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งในพระนครคีรี เสวยข้าวแช่ แล้วทรงถวายพุ่มพระสงฆ์ที่พระที่นั่ง ราชธรรมสภา จากนั้นเสด็จฯ กลับมาที่ประทับแรม

วันที่	รายการ
๒๙ กรกฎาคม	※ เวลาเช้า เสด็จประพาสวัดต่างๆ ในเมืองเพชรบุรี ได้แก่ วัดเกาะ วัดจันทร์ วัดใหญ่ วัดโพธาราม และวัดพระทรง เวลาบ่าย เสด็จฯ โดยกระบวนเรือใหญ่ออกจากเมืองเพชรบุรีไปประทับแรมที่ตำบลบ้านแหลม เสด็จประพาสวัดนอก
๓๐ กรกฎาคม	※ ประทับเรือเปิดทะเลออกจากปากน้ำบ้านแหลม ผ่านปากน้ำแม่กลอง ผ่านบ้านโรงกุง ถึงเมืองท่าจีน (สมุทรสาคร) ทรงแวะซื้อเสบียงที่ตลาดบ้านท่าฉลอม พักทำครัวเย็นที่วัดไกรกกราก
๓๑ กรกฎาคม	※ เวลาเช้า เสด็จฯ โดยกระบวนต้นออกจากเมืองสมุทรสาครไปตามลำน้ำท่าจีน พักทำครัวเช้าที่วัดบางปลา แวะทำครัวเย็นที่วัดเชิงเลน เวลากลางคืนออกเรือแจวตามน้ำขึ้นมาจนใกล้บ้านท่านา พบเรือไฟพุ่งขึ้นมาถึงพลับพลาแรมที่บ้านจี่รวายเกือบ ๕ ทุ่ม
๑ สิงหาคม	※ เสด็จฯ ไปประพาสพระปฐมเจดีย์โดยรถไฟ ทำครัวเช้าที่ลานพระ จากนั้นเสด็จลงเรือ เสด็จประพาสวัดพระประโทน ประทับทำครัวเย็นที่บ้านพระยาเวียงไฉนณบาลที่ธรรมศาลา แล้วเสด็จฯ กลับทางเรือถึงบ้านจี่รวายราวสัก ๒ ทุ่ม
๒ สิงหาคม	※ เสด็จฯ จากที่ประทับบ้านจี่รวายขึ้นไปตามลำน้ำเมืองนครชัยศรี เสด็จประพาสคลองภาษี แล้วเสด็จฯ ต่อมาถึงบ้านสองพี่น้องเวลาค่ำ

วันที่	รายการ
๓ สิงหาคม	✧ เสด็จประพาสคลองสองพี่น้อง แล้วเสด็จฯ มาพักทำครัวเย็นที่วัดบางสาม เสด็จฯ มาถึงที่ประทับแรมวัดบางบัวทอง (ปัจจุบันคือ วัดรางบัวทอง) เวลาประมาณ ๒ ทุ่ม
๔ สิงหาคม	✧ เวลาเช้า กระบวนเรือไฟงูขึ้นไปถึงบางปลาม้า ถึงที่น้ำขึ้นประทับเรือแจวต่อขึ้นไปจนถึงเมืองสุพรรณบุรี จอดเรือพระที่นั่งประทับที่สุขุมาราม (บ้านเดิมของเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ต่อมาพระราชทานนามใหม่ว่า บ้านยะมะรัชไช) จากนั้นเสด็จประพาสเหนือน้ำ ประทับเสวยพระกระยาหารที่วัดแค
๕ สิงหาคม	✧ ทอดพระเนตรที่ว่าการเมืองสุพรรณบุรี วัดมหาธาตุหลักเมือง วัดป่าเลไลยก์ เวลาบ่าย ออกกระบวนล่องลงมาประทับแรมที่บางปลาม้า ทรงเรือพระที่นั่งเล็กล่องมาประพาสข้างใต้ ประทับเสวยพระกระยาหารเย็นที่วัดบางยี่หน
๖ สิงหาคม	✧ เวลาเช้า เสด็จฯ โดยกระบวนใหญ่ เรือไฟงูเข้าคลองบางปลาม้ามาทางคลองจรเข้ใหญ่และคลองบางคี่ มาออกแม่น้ำผักไห่ จอดเรือพระที่นั่งประทับแรมที่หน้าบ้านหลวงวารีโยธารักษ์ เวลาบ่าย ทรงเรือเมล์ของหลวงวารีโยธารักษ์ ขึ้นไปประพาสข้างเหนือน้ำเข้าแขวงอ่างทอง ประทับเสวยพระกระยาหารที่ตรงข้ามกับวัดท่าช้าง
๗ สิงหาคม	✧ เสด็จฯ โดยกระบวนเรือต้นขึ้นทางบางโพงผาง ถึงบางหลวงอ้ายเอียง แวะทำครัวที่บ้านนายช้างนางพลับ เสด็จฯ ทางบ้านกุ่มกลับถึงบางปะอินเวลาบ่าย ๕ โมง ประทับรถไฟพิเศษกลับถึงกรุงเทพฯ

แผนที่แสดงเส้นทางเสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗

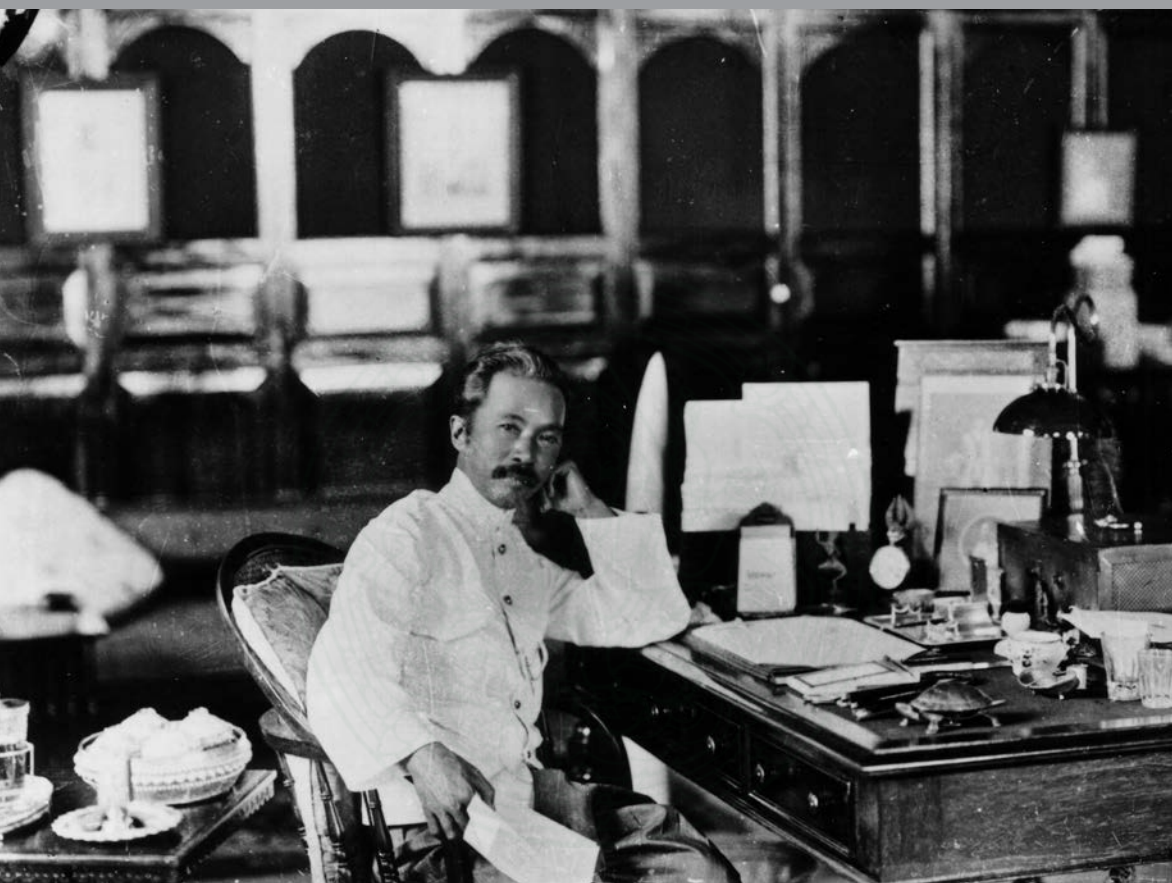
พระนามแฝงและนามแฝงที่ปรากฏในเรื่อง

๑. นายอัษฎาวุธ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
๒. นายทรงอานูภาพ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๓. นายวงศ์ตวัน คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์วัจนศักดิ์ (โต บุนนาค)
๔. หลวงรัตนาวุธ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
๕. ท่านมหาสม คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
๖. เจ้านายที่ไปตามเสด็จ ๒ พระองค์ คือ
- ๑) สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
 - ๒) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์
๗. ขุนสวรรณวินิต คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
๘. นายมานพ คือ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)
๙. หมื่นสรวพกิจ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

จดหมายนายทรงอานุภาพ
เล่าเรื่องประพาสต้น
เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓

“นายทรงอานุกาพ” หรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ผู้ทรงพระนิพนธ์ “จดหมายนายทรงอานุกาพเล่าเรื่องประพาศต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓”

แจ้งความ^๑

หนังสือเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้^๒ แต่ยังคงเสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มีรับสั่งให้ข้าพเจ้าแต่งถวายเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ สำหรับลงพิมพ์ในหนังสือทวิปัญญารายเดือน โดยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

ที่แกลังแต่งเป็นจดหมายนายทรงอานุภาพมีถึงนายประดิษฐ์นั้น เพื่อจะให้สดวกในทางโวหารของเรื่องที่ประกอบด้วยการสนุก แต่เดินความตามเนื้อเรื่องที่เป้นจริงแต่ต้นจนปลาย ชื่อคนในจดหมายบอกชื่อตรงบ้าง ใช้ชื่อพรางบ้าง แต่ชื่อพรางทั้งปวงนั้นก็สำหรับความสนุก เอาพระนามแลนามเดิมมาผูกเป็นชื่อพราง ไม่ได้ตั้งใจจะปกปิด ถ้าใครคิดดูสักหน่อยก็จะรู้ได้ว่าใครเป็นใคร ไม่มีตัวแต่นายประดิษฐ์คนเดียว

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้แก้ไขต้นฉบับเดิมบ้างเล็กน้อย แลได้แต่งจดหมายฉบับที่ ๘ ขึ้นใหม่อีกฉบับ ๑ พิมพ์รวมเป็นเล่มสำหรับให้แก่มิตรสหาย โดยเหตุดังกล่าวไว้ในจดหมายฉบับที่ ๘ นั้น

ด.ร.^๓

วันที่ ๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๑

^๑ รักษาอักษรวิธีตามต้นฉบับพิมพ์รวมเล่มครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๕

^๒ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

^๓ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระที่นั่งวโรภาสพิมาน พระราชวังบางปะอิน
จุดเริ่มต้นของการเสด็จประพาสครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๔๗

จดหมายฉบับที่ ๑

บางปิ่น

ณ วันที่ ๑๒ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันมาตามเสด็จคราวนี้ หมายถึงจะมาตั้งหน้ากินเลนอนให้สบายจนเสด็จกลับ อย่างเคยมาตามเสด็จบางปิ่นเที่ยวก่อน ๆ แต่เที่ยวนี้เห็นจะต้องพลัดที่นาลาที่อยู่ไปเที่ยวเตร่จรเตร่หลายวันทีเดียว ด้วยได้ทราบว่าจะเสด็จไปประพาศเมืองราชบุรีหรืออย่างไร ยังรู้แน่ไม่ได้ เป็นแต่เห็นเขาตระเตรียมเรือแพชุลมุนกันอยู่

เหตุที่จะเสด็จประพาศต่อไปในคราวนี้ ได้ทราบว่าเมื่อก่อนจะเสด็จขึ้นมาบางปิ่น พระเจ้าอยู่หัวไมใคร่จะทรงสบาย หมายถึงจะเสด็จขึ้นมาพักรักษาพระองค์ตามเคย ก็มีพระราชกัณฑ์พลพระราชกิจติดตามขึ้นมา หาเวลาพักไมใคร่ได้ จึงไม่ทรงสบายมากไป เสวยไม่ได้แลบรรทมไม่หลับทั้งสองอย่างหมอเห็นว่าจะต้องเสด็จประพาศเที่ยวไปให้พ้นความรำคาญ อย่าให้ต้องทรงเป็นพระราชธุระในราชกิจอย่างใด ๆ เสียสักคราวหนึ่ง จึงจะรักษาพระองค์ให้ทรงสบายได้ดังเก่าโดยเร็ว เจ้านายผู้ใหญ่ที่มาตามเสด็จจึงพร้อมกันกราบบังคมทูลขอให้ทรงระงับพระราชธุระ เสด็จประพาศตามคำแนะนำของหมอทรงพระดำริห์เห็นชอบด้วย จึงจะเสด็จไปประพาศตามลำน้ำด้วยกระบวนเรือปิกนิก^๑ พ่วงเรือไฟ^๒ ไปจากบางปิ่นนี้ จะเสด็จไปถึงไหนและจะเสด็จไปกี่วันฉันยังหาทราบไม่ เป็นแต่ทราบว่าการเสด็จครั้งนี้ เจ้ากระทรวงท่านห้ามปราม

^๑ Picnic - การพากันไปเที่ยวระยะเวลานั้น ๆ และมีของกินไปเลี้ยงกันด้วย

^๒ เรือโดยสารที่ใช้ฟืนเป็นเชื้อเพลิงในการขับเคลื่อน มีขนาดเล็กกว่าเรือกลไฟนิยมใช้เล่นในแม่น้ำลำคลอง

ไม่ให้จัดการรับเสด็จตามทางราชการ จะให้เป็นการเสด็จอย่างเงียบ ๆ แล้วแต่พอพระราชหฤทัยจะเสด็จที่ใด หรือประทับที่ใดได้ตามพระราชประสงค์อย่าให้มีเครื่องขุ่นเคืองราคาญพระราชหฤทัยได้เลยเป็นอันขาด

ส่วนตัวฉันเองนั้น ท่านสั่งให้ไปตามเสด็จด้วยในคราวนี้ ต้องเตรียมหาผู้คนเสปียงอาหารลงเรือ ได้เรือ ๖ แวลงลำหนึ่งจะไปด้วยกันกับนายอักษราวุธ^๑ หวังใจว่านายอักษราวุธจะไม่ไปเจ็บไข้ลงกลางทางอย่างเมื่อไปตามเสด็จเมืองชวด้วยกันคราวนั้น

ขอจบจดหมายฉบับนี้เพียงนี้ที ด้วยกำลังจัดเรือแพ่วนวาย แล้วจึงจะจดหมายบอกข่าวคราวมาให้ทราบต่อไป

นายทรงอำนาจ หุ้มแพร^๒

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอักษราวุธ กรมหลวงนครราชสีมา พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ประสูติเมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๘ เสด็จไปทรงศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ และเสด็จกลับมารับราชการทหารบก ถึงรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๖๖ เลื่อนเป็นนายพลเรือเอก ผู้สำเร็จราชการกระทรวงทหารเรือ เสด็จถึงวงศตเมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๗

^๒ หุ้มแพร เป็นตำแหน่งในกรมมหาดเล็ก ๑ ใน ๗ ชั้น ตามลำดับคือ (๑) มหาดเล็กพิเศษ (๒) นายรอง (๓) หุ้มแพร (๔) นายจ่า (๕) นายเวร (๖) จางวาง หัวหมื่น (๗) ผู้บัญชาการกรมมหาดเล็ก เมื่อแรกถวายตัวเข้ารับราชการจะมีตำแหน่งเป็นมหาดเล็กพิเศษ ต่อมาเลื่อนเป็นนายรองและหุ้มแพร ตามลำดับ ถัดจากหุ้มแพรขึ้นไปจะเป็นนายจ่า นายเวร และจางวาง หัวหมื่น ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดของแต่ละเวร โดยหน้าที่ราชการในกรมมหาดเล็กจะแบ่งเป็น ๔ เวร คือ เวรศักดิ์ เวรสิทธิ์ เวรฤทธิ์ และเวรเดช ทั้ง ๔ เวรมีผู้บังคับบัญชาสูงสุดคือ ผู้บัญชาการกรมมหาดเล็ก ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพระบรมวงศ์ชั้นสูง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา

พระมหาเจดีย์รามัญ (องค์ซ้าย) วัดปรมัยยิกาวาส เมืองนนทบุรี
[ที่มาภาพ : เอนก นาวิกมูล และธงชัย ลิขิตพรสวรรค์. สมุดภาพนนทบุรี.
กรุงเทพฯ : บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๖๑.]

จดหมายฉบับที่ ๒

วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประติษฐ

ฉันได้บอกมาในจดหมายฉบับก่อนว่า จะจดหมายส่งข่าวคราว การเสด็จประพาสมาให้ทราบเนื่อง ๆ วันนี้ประทับแรมอยู่ที่วัดโชติทายการาม^๑ คลองดำเนินสะดวก^๒ ฉันมีเวลาร่างอยู่บ้างจึงได้เขียนจดหมายฉบับนี้ฝากเขา มาให้ หวังใจว่าจะไม่ไปหายสูญเสียกลางทาง

เสด็จออกจากบางปิ่นเมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓ ล่องลงมา ตามลำแม่น้ำ^๓ เรือฉันมาล่องนำทราบว่าจะเสด็จประทับวัดปรโมยิกาวาส^๔ ครู่หนึ่ง

^๑ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลดำเนินสะดวก อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี

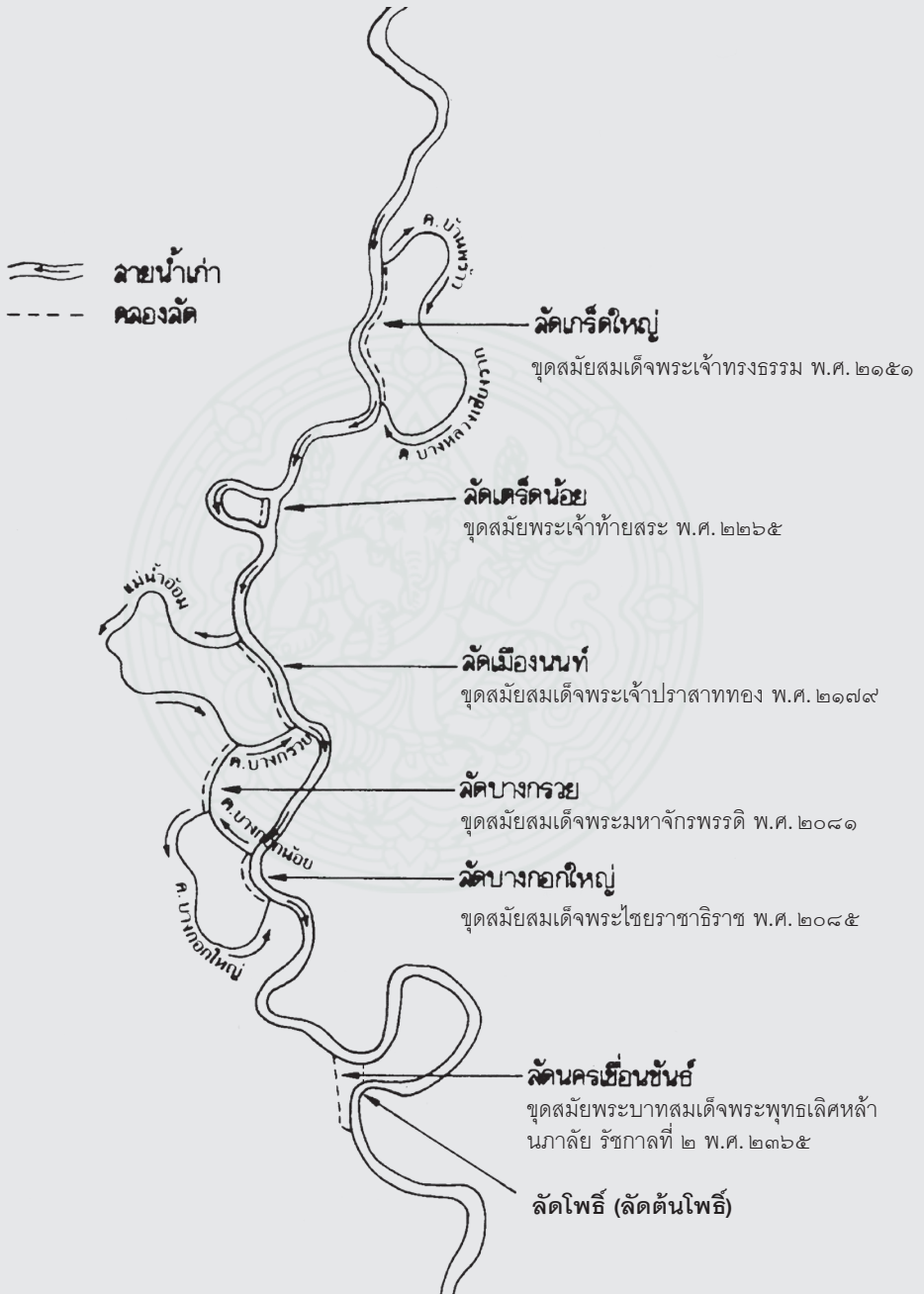
^๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กองขุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ เพื่อเชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง เข้าด้วยกัน ปากคลองด้านตะวันออกเริ่มที่ตำบลบางยาง อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร ไปเชื่อมกับแม่น้ำแม่กลองที่ตำบลบางนกแขวก อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ พระราชทานนามว่า “คลองดำเนินสะดวก”

^๓ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที เสด็จพระราชดำเนิน แต่พระราชวังบางปิ่น ลงประทับเรือพระที่นั่งแจวซื้อ สมจิตรหัง ที่ตะพานน้ำ หน้าพระที่นั่งวโรภาศ พวงเรือกลไฟมาตามลำน้ำเจ้าพระยา”

^๔ วัดปรโมยิกาวาส ตั้งอยู่ที่ตำบลเกาะเกร็ด อำเภopakเกร็ด จังหวัดนนทบุรี เดิมชื่อ วัดปากอ่าว สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยอยุธยา หลังจากพระเจ้าท้ายสระโปรดให้ ขุดคลองลัดเกร็ดน้อย เมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๕ ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์ เพื่อเป็นพระราชกุศล แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุตาธิบดีนครราชสีมา พระราชทานนามว่า วัดปรโมยิกาวาส หมายถึง “วัดของพระบรมอัยิกา”

การสัญจรของราษฎรในแม่น้ำเจ้าพระยา

แล้วเลยประพาศสวนสท่อน^๑ ของนายบุตร ที่แม่น้ำอ้อม^๒ แขวงเมืองนนทบุรี
ว่ามีสท่อนอย่างดีๆ ที่สวนนั้นมาก กำลังสท่อนออกผล เจ้าของสวนเชิญเสด็จ
เก็บสท่อน ทราบว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัย แลทรงพระกรุณาแก่เจ้าของ
สวนมาก เวลาเย็นเสด็จมาประทับแรมที่น้ำวัดเขมา^๓ จอดเรือพระที่นั่ง
เข้ากับสพานน้ำวัดอย่างเราไปเที่ยวกัน^๔ ใช้ศาลาน้ำน้ำวัดเป็นท้องพระโรง
ไม่มีพลับพลาฝาเลื้อยอย่างใด เจ้าพนักงานเจ้าของท้องที่ก็ดูเหมือนจะไม่รู้ตัวว่า

^๑ กระท่อน

^๒ ปัจจุบันเรียกว่า คลองอ้อมนนท์ เป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ครั้น
พ.ศ. ๒๑๙๙ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้ขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาช่วง
เมืองนนทบุรีมาบางกรวย คือตั้งแต่บริเวณใต้วัดท้ายเมืองไปจนถึงหน้าวัดเขมาภิรตาราม
ทำให้แม่น้ำเปลี่ยนเส้นทางไหลเข้าคลองลัดที่ขุดใหม่กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายหลัก
ส่วนแม่น้ำสายเดิมแคบเล็กลงกลายเป็นคลองอ้อมนนท์ตามที่ปรากฏในปัจจุบัน

^๓ วัดเขมาภิรตาราม ตั้งอยู่ที่ตำบลสวนใหญ่ อำเภอเมืองฯ จังหวัดนนทบุรี
เป็นวัดเก่าสมัยอยุธยา เดิมเรียกว่า วัดเขมา ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา
บรมราชินี ในรัชกาลที่ ๒ พระราชทานพระราชทรัพย์บูรณปฏิสังขรณ์พระอาราม
พร้อมทั้งโปรดให้อัญเชิญพระพุทธรูปจากพระราชวังจันทร์เกษม อยุธยา มาประดิษฐาน
เป็นพระประธานในพระอุโบสถ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ
ให้บูรณปฏิสังขรณ์อีกครั้ง พระราชทานนามว่า “วัดเขมาภิรตาราม”

^๔ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖
พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “...เวลาบ่ายค่ำเสด็จขึ้นบนพระอุโบสถ
ทรงนมัสการพระพุทธรูปแล้ว พระราชทานเงินสำหรับปฏิสังขรณ์พระอาราม ๒๐ ชั่ง
แล้วเสด็จดำเนินเที่ยว ซึ่งเป็นกุฏิพระครู พระที่นั่งมูลมณเฑียร แล้วเสด็จลงมาประทับแรม
ในเรือพระที่นั่ง ณะ ที่นี้”

คลองในสวนสมัยรัชกาลที่ ๕

จะเสด็จมาประทับแรมที่นั่น การล้อมวงงักำ^๑ จัดกันตามแต่จะทำได้ ดูก็สนุกดีจนเวลา ๒ ทุ่มเศษ กรมหลวงนครสวรรค์^๒ เสนาบดีกระทรวงนครบาลจึงเสด็จไปถึงได้ยินรับสั่งว่า “อาศน์แขง ๆ กันไม่รู้ พอรู้อ์กริบมา จะต้องนั่งอยู่ยงรุ่ง”

วันที่ ๑๕ เวลาเช้าออกกระบวนล่องลงมา^๓ เข้าคลองบางกอกใหญ่^๔ แลคลองภาษีเจริญ^๕ จันมากระบวนน้ำตามเคย ประจบเวลาหัวน้ำลง เมื่อพ้น

^๑ การอารักขาพระเจ้าแผ่นดินในสถานการณ์ต่าง ๆ เพื่อความปลอดภัย

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนครสวรรค์วรพตังษ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดากลิ่น ประสูติเมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๘ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ โปรดเกล้าฯ ให้เป็น ๑ ใน ๔ คอมมิตีผู้บังคับการตำแหน่งเสนาบดีกรมพระนครบาล ครั้นเมื่อสถาปนากระทรวงนครบาล ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ ต้นราชสกุล กฤดากร

^๓ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕-๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖-๒๔๔๗ ระบุว่า “...เสด็จประพาสตลาดทองน้ำบางเขนแลสามเสน แล้วล่องมาเข้าคลองบางกอกใหญ่...”

^๔ หรือคลองบางหลวง เป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ปากคลองแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณป้อมวิไชยประสิทธิ์ ไปบรรจบกับคลองบางขุนศรีที่บริเวณปากคลองภาษีเจริญ ความยาว ๓.๕ กิโลเมตร มีคลองสำคัญไหลเชื่อมต่อกันหลายสาย เช่น คลองบ้านสมเด็จ คลองบางไส้ไก่ คลองสำเหร่ และคลองถ่าน เป็นต้น

^๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระภิกษุสมมติบริบูรณ์ (ยิ้ม พิศลยบุตร) เจ้าภาษีฝืน เป็นแม่กองขุดคลองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ เพื่อเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้า จากปากคลองบางกอกใหญ่บริเวณวัดปากน้ำ ฝั่งธนบุรี ไปเชื่อมกับแม่น้ำท่าจีนที่ตำบลดอนไก่อี อำเภอกะพุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร รวมความยาว ๒๔ กิโลเมตร โดยหักเงินภาษีฝืนพระราชทานเป็นค่าจ้างขุดคลองจำนวน ๑๑๒,๐๐๐ บาท พระราชทานนามว่า “คลองภาษีเจริญ” แล้วเสร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปทรงทำพิธีเปิดคลองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕

พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม (ชม สุนทรวารุณ)
สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี

หนองแขม^๑ เจอเรือไฟที่ไปก่อนติดขวางคลองอยู่ลำหนึ่ง ฉันทิ้งปล่อยเรือไฟที่จุงเรือให้ค่อยตามเรือไฟลำน่า ส่วนตัวฉันทองให้คนแจวเรือล่องเลยไปจอดค่อยเรือไฟที่น้ำลึกบ้านกระทุ่มแบน^๒ รอๆ อยู่เท่าใดๆ ก็ไม่เห็นเรือไฟตามออกมา น้ำก็แห้งงวดลงไปทุกที พอแน่ใจว่าเรือไฟคงติดเสียกลางคลองแล้ว ก็พอนึกขึ้นได้ว่าควมอเสบียงอาหารอยู่ในเรือไฟหมดทั้งนั้น แลดูนายอักษฎาดูท่าจะออกหิว จึงชวนกันขึ้นบกเดินไปเที่ยวซื้อข้าวแกง^๓ กินที่ตลาดบ้านกระทุ่มแบน ไปเจอคนผัดหมี่ดี^๔ คุยว่ารู้จักคุ้นเคยกับเจ้าคุณเทศา^๕ ผ่านมาแปนต้องแวะกินหมี่เสมอ ซื้อเสบียงอาหารได้พอกันแล้ว ได้ยินเสียงละครที่โรงบ่อน นายอักษฎาเกิดอยากดูละคร พวกกันไปดูไปเจอเจ้าของละครเจ้ากรรมรู้จัก

^๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ คลองภาษีเจริญขุดแล้วเสร็จ ทำให้บริเวณดังกล่าวมีราษฎรอยู่อาศัยเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ดังนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งเป็นอำเภอหนองแขม ขึ้นตรงต่อกระทรวงนครบาล ต่อมา พ.ศ. ๒๕๑๖ ยกฐานะเป็นเขตหนองแขม กรุงเทพฯ สืบมาจนถึงปัจจุบัน

^๒ ปัจจุบันตั้งอยู่ในอำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร

^๓ ข้าวแกง

^๔ **ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพขุนพิสิฐนันทเดช ณ เมรุวัดโสมนัสวรวิหาร ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๑** กล่าวถึงเหตุการณ์ในครั้งนั้นว่า “...เมื่ออายุได้เพียง ๗ ปี สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสต้นปลอมแปลงพระองค์เหมือนอย่างราษฎร ท่องเที่ยวไปตามชนบทต่างๆ เพื่อสดับตรับฟังทุกข์สุขของราษฎรและเป็นการพักผ่อนพระอิริยาบถไปด้วยในตัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้เสด็จโดยทางเรือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับสมเด็จพระรัถยาธิยา (ร.๖) [ที่ถูกต้องคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอักษฎาภิเศกฯ กรมหลวงนครราชสีมา - บก.] เสด็จล่องหน้าไปพักอยู่ที่อำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร เสด็จขึ้นไปในตลาด ตั้งพระทัยจะเสวยพระกระยาหาร เผอิญมีคนรู้จักขึ้น เมื่อความตกถึงเสด็จกลับลงเรือ บิดาของข้าพเจ้า [นายบัน มกรเสน - บก.] ทราบเข้าก็ผัดหมี่กรอบ พร้อมพาตัวข้าพเจ้าไปถวายตัวต่อสมเด็จพระรัถยาธิยา มีเรื่องราวปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้น...”

^๕ พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม (ชม สุนทรารชุน) สมุหนายกบาลมณฑลนครไชยศรี

ว่าฉันเป็นหุ้มแพรมหาดเล็ก ต้องรีบหนีพากันมาลงเรือ แต่กระนั้นก็ไม่พ้นพอประเดี๋ยวเจ้าหมีเจ้าหมาพากันตามมารุมมาดุ่ม พิชิตแตกเพราะนายอัษฎาวุธที่เดียว ถ้านายอัษฎาวุธไม่พาไปดูลคร ก็คงจะได้นั่งกินข้าวแกงกันในตลาดให้สนุก นี่กลับต้องกินล่ำรับคับค้อน แล้วตอบแทนเขาแทบไม่ไหว

จอดรกระบวนเสด็จอยู่จนค่ำ กลางคืนน้ำขึ้น เรือไฟพลวลงนำหลุดออกมาได้ที่ละลำสองลำ ถ้ามดุกก็ไม่ได้ความว่ากระบวนเสด็จอยู่ที่ไหน จนยามกว่าจึงได้ความจากเรือลำหนึ่งว่า ประทับแรมอยู่ที่นำวัดหนองแขม^๑ ฉันก็เลยจอดนอนคอยเสด็จอยู่ที่กระทุ่มแบนนั่นเอง ครั้นรุ่งเช้าวันที่ ๑๖ ออกเรือล่องนำมาคอยเสด็จอยู่ที่ปากคลองดำเนินสดวก พอประมาณ ๔ โมงเช้า กระบวนเสด็จมาถึง^๒ เลยเข้าคลองต่อมา น้ำกำลังท่วมทุ่งท่วมคันคลองเจ็ททั้งสองข้าง แล่นเรือได้สดวก พอบ่ายสัก ๓ โมงก็มาถึงหลักหก^๓ หยุดกระบวนประทับแรมที่วัดโชติทายการาม

^๑ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่แขวงหนองแขม เขตหนองแขม กรุงเทพฯ

^๒ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินไว้ว่า "...เวลาบ่ายรุ่งเสด็จเรือพระที่นั่งออกจากวัดหนองแขมไปตามลำคลองภาษีเจริญ เลี้ยวเข้าคลองกระทุ่มแบน ออกแม่น้ำนครไชยศรี ล่องลงไปเข้าคลองดำเนินสดวก..."

^๓ หมายถึง หลักบอกระยะทางเดินเรือจากปากคลอง โดยทุกระยะทาง ๑๐๐ เส้น (เท่ากับ ๔ กิโลเมตร) จะมีการปักเสาหลักขึ้น ๑ ต้น เรียกว่า "เสาหลักเส้น" เพื่อเป็นจุดอ้างอิงระยะการเดินทาง คลองดำเนินสะดวกมีความยาว ๘๒๐ เส้น เริ่มปักเสาแรกเป็นหลักศูนย์ที่ปากคลองบางยาง ซึ่งเป็นบริเวณที่เชื่อมต่อกับคลองดำเนินสะดวกและปักห่างกันทุก ๆ ๑๐๐ เส้น จนถึงเสาหลักเส้นที่ ๘๐๐ รวมเป็น ๘ เสา (ปัจจุบันยังคงปรากฏเสาหลักเส้นของคลองดำเนินสะดวกครบถ้วนทั้ง ๘ หลัก)

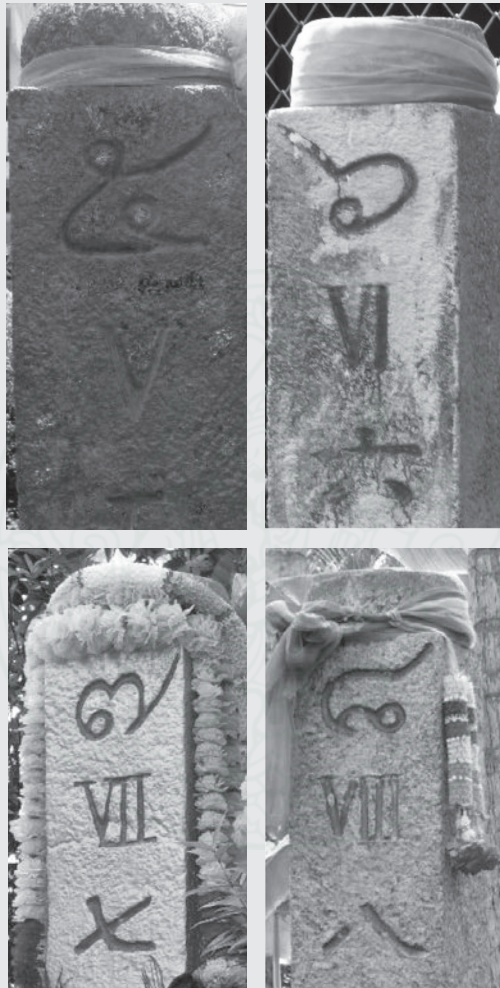
อนึ่ง หลักบอกระยะของคลองยังคงปรากฏเป็นชื่อบ้านนามเมืองสืบมาจนปัจจุบัน เช่น เขตหลักสี่ กรุงเทพฯ ตำบลหลักหก จังหวัดปทุมธานี มาจากหลักบอกระยะของคลองเปรมประชากร และแขวงหลักสอง เขตบางแค กรุงเทพฯ มาจากหลักบอกระยะของคลองภาษีเจริญ เป็นต้น

“เสาหลักเส้น” ของคลองดำเนินสะดวก มีทั้งหมด ๙ เสา โดยเสาหลัก ๐-๔ อยู่ในเขตจังหวัดสมุทรสาคร

[ที่มาภาพ : ตรงใจ นุตางกูร และนัทฤกษ์ ยอดตราข. กลุ่มจารึกเสาหลักเส้น
คลองภาษีเจริญ-ดำเนินสะดวกในจังหวัดสมุทรสาคร. (๒๕๖๐). [ออนไลน์].
สืบค้นเมื่อ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๔ จาก เว็บไซต์ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
(องค์การมหาชน) <http://www.sac.ac.th>]

“เสาหลักเส้น” ของคลองดำเนินสะดวก หลัก ๕-๘ อยู่ในเขตจังหวัดราชบุรี

[ที่มาภาพ : ตรงใจ หุตางกูร และนันทกฤษ ยอดธราช. กลุ่มจารึกเสาหลักเส้น
คลองภาษีเจริญ - ดำเนินสะดวกในจังหวัดสมุทรสาคร. (๒๕๖๐). [ออนไลน์].
สืบค้นเมื่อ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๔ จาก เว็บไซต์ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
(องค์การมหาชน) <http://www.sac.ac.th>]

เวลาบ่ายทรงเรือเล็กพายไปประพาศทุ่ง คือไร่ที่น้ำท่วม เจ้าของไร่ กำลังเก็บเอาหอมกระเทียมขึ้นฝั่งตามนอกชานบ้านเรือน ตลอดจนบนหลังคา เพราะไม่มีที่ดิน น้ำท่วมเป็นทเลหมด ไปถึงบ้านแห่งหนึ่งเจ้าของเป็นผู้หญิง กำลังตากหอมกระเทียม พอเห็นเรือก็ร้องเชื้อเชิญให้แวะที่บ้าน เห็นได้ว่า แก่ไม่รู้จักรู้ว่าใครเป็นใคร คงเข้าใจว่าพวกขุนนางที่ตามเสด็จ ครั้นเสด็จขึ้นเรือน แล้วเพียงต้อนรับยายฝั่งยังไม่พอใจ ยังเข้าไปยกหม้อเข้ากับกระบะไม้ไผ่ขาม กระลา มีผักกาดผัดหมู ปลาเค็ม น้ำพริก กับอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแหหาไว้ สำหรับแกกินเองในเวลาเย็นมาตั่งจะเลี้ยงอีก

ใครเคยตามเสด็จประพาศไปเวตมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดี ว่าถ้ามี ชื่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัว ของเราจะเว้นไปไม่มี พอยายฝั่งเชิญ พวกเราก็เข้าล้อมสำหรับกับพระเจ้าอยู่หัว ด้วยกัน ว่ากันคนละคำสองคำ เจ้าเจ๊กฮวด ลูกยายฝั่งอายุราวสัก ๒๐ ปี มาช่วยยก สำหรับคืบค้อนขณะเมื่อพวกเรากินเลี้ยง เจ๊กฮวดมันนั่งดูๆ พระเจ้าอยู่หัว ประเดี๋ยวเอ่ยขึ้นว่า “คล้ายนัก คล้ายนักขอรับ” ถามว่าคล้ายอะไร มันบอกว่า คล้ายรูปที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา พอประเดี๋ยวก็ลุกขึ้นนั่งยองๆ เอาผ้า ปูกราบพระเจ้าอยู่หัว บอกว่า “แน่ละขอรับ ไม่ผิดละ เหมือนนัก” ยายฝั่ง ยายแพ่งเลยรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แต่ก็ได้พระราชทานมากอยู่ เห็นจะ หลายสิบเท่าราคาสำหรับกับเข้าที่ยายฝั่งเลี้ยง

เสด็จเที่ยวนี้ตั้งต้นชอบกลดีที่จะสนุกมาก ตั้งแต่เสด็จออกจาก บางปิ่น พระเจ้าอยู่หัวทรงสบายขึ้นมาก

นายทรงอำนาจ

คลองดำเนินสะดวกไหลไปออกปากคลองบางนกแขวก
แล้วเชื่อมกับแม่น้ำแม่กลองที่อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม

จดหมายฉบับที่ ๓

เมืองราชบุรี

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

วันนี้ฉันเหนื่อยเหลือทน ไม่ได้คิดว่าจะเขียนจดหมายฉบับนี้ ตั้งใจว่าจะนอน แต่เหตุใดไม่ทราบนอนไม่หลับ มาคิดขึ้นได้ว่าพรุ่งนี้จะตามเสด็จลงไปเมืองสมุทรสงคราม อยู่ห่างทางรถไฟ จะส่งจดหมายมาถึงพ่อประดิษฐ์ยาก จึงลุกขึ้นนั่งเขียนจดหมายฉบับนี้ในเวลาเห็นจะราวสักสองยาม ถ้าเขียนวิปลาศคลาศเคลื่อนอย่างใดบ้าง ขออภัยโทษเถิดอย่าถือเลย

ในจดหมายฉบับก่อนได้บอกข่าวตามเสด็จมาถึงวัดโชติทายการาม ครั้น ณ วันที่ ๑๗ เวลาเช้า กระบวนเสด็จออกจากที่ประทับแรมมาถึงเมืองราชบุรี ราวเวลาเที่ยง จอดเรือพระที่นั่งประทับที่น่าน้ำนอกท่า^๑ พอจอดเรือแพ

^๑ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เวลาเช้า ๒ โมง เรือพระที่นั่งออกจากที่ประทับแรมนำวัดโชติออกปากคลองบางนกแขวกขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองราชบุรี [หมายถึง ลำน้ำแม่กลอง -บก.] ...”

^๒ พระยาอมรินทรภักไชย (จำรัส รัตนกุล) สมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี เป็นบุตรหลวงวิเศษสุวรรณกิจ (ชื่น) เกิดเมื่อวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๒ เริ่มรับราชการเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นขุนวรกิจพิศาล สังกัดกระทรวงธรรมการ ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๕ เลื่อนเป็นหลวงราชภักบริหาร เจ้ากรมรักษาพระราชวังบางปะอิน ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นพระยาวิเศษไชยชาญ ผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง ถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาอมรินทรภักไชย ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๗ ย้ายไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

พระยาอมรินทรภักไชย (จรัส รัตนกุล) สมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี

กันเรียบร้อย ฉันไปฟังราชการที่พลับพลาได้ข่าวว่า รับสั่งให้เตรียมรถไฟพิเศษ
จะเสด็จไหนในปลายวันนั้นไม่ทราบ เปนแต่ได้รับคำสั่งว่าให้ฉันไปตามเสด็จด้วย
จนกระทั่งออกรถไฟแล่นลงไปข้างใต้ จึงเข้าใจว่าเห็นจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นิ่งไป
สักครู่หนึ่งก็ได้ทราบความสมจริงดังคาดว่า จะเสด็จเมืองเพชรบุรี ในว่าจะจุไป
ไม่ให้ผู้ใดทราบ ด้วยมีพระราชประสงค์จะใคร่ทอดพระเนตรบ้านเมืองในเวลา
เปนปกติ ไม่ได้จัดการตระเตรียมอย่างหนึ่งอย่างใดไว้รับเสด็จ แต่อย่างไร
เมื่อรถไฟไปถึงสะเตชันบ้านปากท่อ^๑ หยุดหลีกรถเมืองเพชร พบเจ้าพระยา
สุรพันธ์^๒ ยืนยิ้มคอยรับเสด็จอยู่ที่สะเตชัน ดูเปนที่ปลาบใจกันมาก ด้วยการ
ที่จะเสด็จก็สั่งกันเปนปัจจุบันทันด่วน แลได้กำชับเจ้าพนักงานรถไฟมิให้บอก
ไปเมืองเพชรว่าจะเสด็จ เหตุใดความนี้จึงรู้ไปถึงเจ้าพระยาสุรพันธ์ถึงล่วงหน้า
มารับเสด็จอยู่ได้เปนครั้งทาง ใคร ๆ ชักใช้ได้ถามเจ้าพระยาสุรพันธ์ ว่าทำไม
จึงได้รู้ว่าจะเสด็จ ท่านก็ยิ้มเยาะ บอกแต่ว่าคอยสืบอยู่จึงได้ทราบ ทำให้เกิด
ฉงนสนเท่ห์แปลกกันไปต่าง ๆ จนท่านผู้ที่เป็นต้นรับสั่งเรื่องเสด็จวันนี้จะออกตกใจ
เกรงความผิดว่าไม่ปิดข่าวเสด็จได้มืดชิดตามพระราชประสงค์ ต่อมีรับสั่งชักใช้

^๑ สถานีรถไฟปากท่อ อำเภอปากท่อ เมืองราชบุรี

^๒ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา
ประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับหม่อมหญิง เริ่มรับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นที่
นายรองไชยขรรค์ มหาดเล็ก ต่อมาเป็นนายคัลไชย มหาดเล็กหุ้มแพร แล้วเป็น
พระเพชรพิไลยศศรีสวัสดิ์ ปลัดเมืองเพชรบุรี ตามลำดับ ถึงรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นพระยา
สุรินทรลิขไชย ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๘ เลื่อนเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลราชบุรีคนแรก ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์
จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๔๕ จึงถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งสมุหนเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี
ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙

เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค)

จึงได้ความจากเจ้าพระยาสุรพันธ์ทราบทูลว่า บ่าวมาอยู่ที่สะเตชั่นรถไฟได้ทราบ
จากนายสะเตชั่นว่า ได้รับโทรเลขสั่งไปจากเมืองราชบุรี ว่าจะมีรถไฟพิเศษ
ไปเมืองเพชรบุรีในบ่ายวันนั้น บ่าววิ่งไปบอกเจ้าพระยาสุรพันธ์ฯ นึกว่ารถไฟ
พิเศษนี้บางทีจะเกี่ยวกับการเสด็จสักอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงรีบขึ้นรถบ้าย
มาจากเมืองเพชร คาดว่าถ้าไม่พบเสด็จในรถไฟพิเศษก็จะเลยมาเฝ้าฟังราชการ
ที่เมืองราชบุรี มิได้สั่งให้เตรียมการรับเสด็จไว้อย่างหนึ่งอย่างใดในเมืองเพชร
ได้ความดังนี้ ดูสมกับกิริยาเจ้าพระยาสุรพันธ์เมื่อได้ทราบว่าจะเสด็จเมืองเพชร
จริง ๆ ดูท่านตกใจจนวาย จะไปโทรเลขสั่งโน่นสั่งนี่จนต้องคุมตัว แลต้องสั่ง
เจ้าพนักงานมิให้รับโทรเลขของเจ้าพระยาสุรพันธ์ไปส่ง แลมิให้บอกข่าวเสด็จ
ล่วงหน้าไปเมืองเพชรบุรีเป็นอันขาด

เมื่อไปถึงเมืองเพชรบุรี สังเกตดูก็เห็นได้ว่า ไม่มีใครรู้ว่าเสด็จจริง
ผู้คนเอนปรกติตามธรรมเนียมเมือง ต่อทรงพระดำเนินไปตามถนนпенนาน
เจ้าเมืองกรมการจึงวิ่งกระหืดกระหอบมาที่ละคนสองคน ใส่เสื้อกลางทาง
บ้าง สวมถุงเท้าพันบ้าง มาแต่ด้วยสะลิบเปอร์^๑ บ้าง วิ่งกันไขว้ไปทั้งเมือง
ดูก็สนุกดี ประทับเสวยที่เมืองเพชรแล้วเสด็จรถไฟพิเศษกลับมาแรม
เมืองราชบุรี

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม วันนี้ประจวบเป็นวันกำหนดบวชนาคบุตร
พระแสนทองฟ้า^๒ เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดแล้ว เลยเสด็จไปทอดพระเนตร

^๑ Slipper - รองเท้าแตะ

^๒ พระแสนทองฟ้า (ป่อง ยมะคุปต์) กรมการพิเศษเมืองราชบุรี เป็นบุตร
ของพระยาวิเศษสงคราม (มาด)

แห้วขนาดที่วัดสัตตนารถ^๑ การแห้วนี้ก็แห้วอย่างนาคราชฏร มีกลองยาวเถิดเทิงตามแบบที่เคยเห็นกัน ถ้าจะว่าก็ไม่น่าสนุก แต่บังเอิญในเวลาเถิดเทิงดีอยู่ในลานวัด มีอ้ายบ้าคน ๑ ซึ่งพระเลี้ยงไว้ในใต้ถุนกุฏิ^๒ ออกสนุกขึ้นมาอย่างไร กรากออกมาช่วยรำ ใครจะห้ามก็ไม่ฟัง เจ้าพนักงานจะไปไล่ ก็มีรับสั่งว่าช่างมันเถิด อ้ายบ้ารำไปรำมา ประเดี๋ยวแลบลิ้นหลอกแล้วก็เดินออกไปเสียจากวัด ใครจะไปเรียกให้มารำอีกก็ไม่รำ

เวลาบ่ายวันนี้ ทรงเรือมาด ๔ แฉว เรือไฟเล็กลากล่องน้ำไปประพาศในแม่น้ำอ้อม^๓ เรือลำเดียวอยู่ข้างจะยัดเยียด จึงมีพระราชประสงค์จะหาซื้อเรือ ๔ แฉว สำหรับตามเรือมาดพระที่นั่งสักลำหนึ่ง ช่วยกันเสาะหาไปตามทางไปเห็นที่บ้านแห่ง ๑ จึงแวะเข้าไปถามซื้อ ได้ความว่าเป็นเรือของกำนันหมื่น แต่เป็นเรือชำรุด หาได้ซื้อไม่ ที่เรียกว่ากำนันหมื่นนั้น ที่จริงแจะซื้อไรก็ไม่ทราบ แต่บ้านเรือนของแจะหมื่นเต็มที จึงสมมติกันว่า แจะควรจะซื้อหมื่นข้อนี้ฉันเห็นเป็นคนดีควรระวังอย่าให้บ้านเรือนสกปรก ถ้าเสด็จประพาศไป

^๑ วัดสัตตนารถปริวัตร เดิมชื่อวัดโพธิ์งาม อยู่ริมแม่น้ำแม่กลอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) บุรณปฏิสังขรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ เพื่อผาติกรรมวัดเดิมที่เชิงเขาสัตตนารถ เมื่อแล้วเสร็จพระราชทานนามว่า วัดสัตตนารถปริวัตร มีความหมายว่า วัดที่ย้ายจากเขาสัตตนารถ พร้อมทั้งโปรดให้มนต์พระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายจากวัดโสมนัสวิหาร กรุงเทพฯ ไปจำพรรษา พระอารามแห่งนี้จึงเป็นคณะธรรมยุติกนิกายสืบมา

^๒ กุฏิ

^๓ หรือแควอ้อม ไหลแยกจากแม่น้ำแม่กลองที่อำเภอเมืองราชบุรี อ้อมผ่านอำเภอวัดเพลง แล้วจึงไปบรรจบกับแม่น้ำแม่กลองอีกครั้งที่ตำบลแควอ้อม อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม

แฉะพบ จะได้รับสมมติชื่อว่า หลวงเหม็นพระเหม็นอะไรก็จะเป็นได้ ไปจนถึง วัดเพลงจึงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แฉะได้ลำ ๑ พระราชทานชื่อว่า เรือต้น ได้ยิน รับสั่งถามให้แปลกันว่าเรือต้นแปลว่าอะไร บางท่านแปลว่า เรือเครื่องต้น บางท่านแปลว่า เรือทรง อย่างในเห่เรือว่า “ทรงเรือต้นงามเจิดฉาย” ดังนั้น แต่บางท่านก็แปลเอาต้น ๆ ว่า หลวงนายศักดิ์เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็ก ตามเสด็จ หลวงนายศักดิ์ชื่อ อัน^๑ รับสั่งเรียกว่า ตาอัน ตาอัน เสมอ คำว่า เรือต้นนี้จะแปลว่าเรือตาอันนั่นเอง แปลชื่อเรือต้นกันเป็นหลายอย่างดังนี้ อย่างไรก็ตามจะถูกชนกก็ไม่ทราบแน่ แต่วันนี้ก็ว่าจะเสด็จกลับมาถึงเมืองราชบุรี เกือบยาม ๑ ด้วยต้องทวนน้ำเชี่ยวมาก เหนื่อยบอบมาตามกัน เริ่มเรียกการ ประพาสวันนี้ว่า ประพาสต้น เลยเป็นมูลเหตุที่เรียกการประพาสไปรวต ในวันหลัง ๆ ว่าประพาสต้นต่อมา

วันที่ ๑๙ เสด็จเรือมาดแฉะประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก^๒ ฉันไป ตามเสด็จไม่ทัน ต่อเวลาค่ำจึงไปที่พักลับพล่า ได้ยินโงะกันเป็นปณหาขึ้นอย่าง ๑

^๑ พระยานิพัทธราชกิจ (อัน นรพัลลภ) เริ่มรับราชการเป็นมหาดเล็กเวรศักดิ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จประพาส ทุกคราว จึงเป็นผู้หนึ่งที่ได้รับใช้เบื้องพระยุคลบาทอย่างใกล้ชิด ดังปรากฏพระราชหัตถเลขา ในพระราชนิพนธ์เรื่อง **ไกลบ้าน** ว่า “เป็นคนขยันขันแข็งและซื่อสัตย์เหลือเกิน...” จึงมี พระเมตตาตรัสสั่งพยกหรือหยอกล้ออยู่เนือง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ เลื่อนเป็น เจ้าหมื่นเสมอใจราช พระยานครฤทธราชหัท พระยาราชภพนิกรบริหาร และพระยานิพัทธราชกิจ ตามลำดับ

^๒ จดหมายเหตุพระราชากิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เวลาบ่าย เสด็จประพาสทางเรือในทุ่งฝั่งตะวันออก เข้าคลองบางแค มาออกคลองโคกหม้อ”

เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ศักดิ์ (โต บุนนาค)

ว่า ในเมืองไทยทุกวันนี้ก็มีรถไฟไปมาได้รวดเร็ว ถ้าจะไปเที่ยวกันในทางรถไฟสักวันหนึ่งสองวัน ไม่มีอะไรไปเลย มีแต่เงินติดกระเป๋าไปอย่างผู้ตีๆ เช่นนี้ จะไปเที่ยวได้หรือไม่ บางคนว่าไปได้ บางคนมีนายวงษ์ตัว^๑ เป็นต้น ซึ่งเคยไปอยู่เมืองนอกเมืองนาเห็นว่าจะไปไม่ได้ ขัดข้องด้วยไม่มีโฮเต็ลที่พักเพนต์ัน ความทั้งนี้ทราบถึงพระกรรม จึงตกลงว่าควรจะต้องดูให้เห็นจริงในเที่ยวนี้ พรุ่งนี้จะเสด็จที่แห่งใดแห่งหนึ่งด้วยรถไฟแล้วและกลับทางเรือจนถึงพลับพลา แรม ไม่มีอันใดไปนอกจากเงิน ลองดูสักทีจะมีติดขัดอย่างใดบ้าง ฉันได้รับคำสั่งให้ไปตามเสด็จด้วย มานึกดูก็ชอบกล ถ้าเป็นคนเลวจะขัดข้องอันใดมีเที่ยวซื้อเข้าแกมตามตลาดหรือเที่ยวขอเขากินก็จะได้ ส่วนที่อยู่ที่พักจะไปเที่ยวอาไศรยบ้านเรือนเขา หรือแม้ที่สุดจะไปอาไศรยนอนตามวัด ก็ไม่เห็นจะขัดข้อง เขาเที่ยวกันเช่นนั้นถมไป แต่นี่ท่านเป็นเจ้าของนายเป็นผู้ลากมากดี ซึ่งรังเกียจกับเข้าของกินที่เขาวางแระ^๒ ขายไว้ตามตลาด แลรังเกียจความโสโครก จะไปหาที่พักอาไศรยให้สมควร ดูก็เป็นการยากที่จะหาได้ แต่อย่างไรคงจะได้เห็นกันในพรุ่งนี้

^๑ เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุญนา) เป็นบุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุญนา) กับท่านผู้หญิงอ่วม ได้ไปศึกษาวิชานายทหารปืนใหญ่ที่ประเทศอังกฤษ เริ่มรับราชการในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระอมรวิสัยสรเดช กรมทหารปืนใหญ่ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๑ เลื่อนเป็นพระยาสิทธิราชเดโชชัย และ พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๒

^๒ หมายถึง ทั้งไว้นานโดยไม่ใส่ใจ เช่น กับข้าวทั้งแระไว้นิดะไม่มีคนกิน ของวางแระไม่มีคนซื้อ

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม เสด็จอาไศรยรถไฟไปยังกรุงเทพฯ^๑ ที่ใช้คำว่าเสด็จอาไศรยในที่นี้ เพราะเสด็จรถไฟชั้นที่ ๓ ประทับปะปนไปกับราษฎร ไม่ให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร เพื่อจะใคร่ทรงทราบว่าราษฎรอาไศรยไปมากน้อยอย่างไร เจ้าพนักงานรถไฟก็เหลือดี มีอัยยาไศรยรู้พระราชประสงค์ ที่จริงแสร้งแต่แกล้งทำเฉย มาเรียกติเกิด^๒ ตรวจพวกเราเหมือนกับราษฎรทั้งปวง ทำให้ไม่ผิดกันอย่างไร ต่อผู้ใดสังเกตจริง ๆ จึงจะพอเห็นได้ว่าหน้าแกออกจะซีด ๆ แลเมื่อไปเรียกติเกิดพระเจ้าอยู่หัว มือไม้แกล้งผิดปรกติ

เรื่องทดลองเดินทางด้วยไม่มีอะไรนอกจากเงิน ตามที่ได้ปรึกษากันเมื่อคืนนั้นนั้น เปนตกลงว่าจะเสด็จรถไฟไปลงที่โพธาราม หาเสวยเย็นที่นั่นแล้วจะหาเรือล่องกลับลงมาเมืองราชบุรี ได้แบ่งหน้าที่ผู้ที่เป็นพนักงานพาหนะพวก ๑ พนักงานครัวพวก ๑ ต่างมีหน้าที่ ๆ จะต้องจัดทำเกี่ยวกับแพนกนั้น ๆ ให้ตลอดไป

รถไฟไปวันนี้ไม่สะดวกด้วยน้ำพัดสพานที่บ้านกล้วย^๓ เเซไป รถไฟข้ามไม่ได้ ต้องไปหยุดรถให้คนโดยสานลงเดินไต่ทางไปขึ้นรถพ่วงใหม่ ฟากสพานข้างโน้น ฝนก็ตกออกจะลำบากบ้างเล็กน้อย แต่ก็มิมีประโยชน์อยู่บ้าง

^๑ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เวลาบ่าย เสด็จไปประทับที่บ้านปลัดเทศาภิบาล แลเสด็จทอดพระเนตรในที่บริเวณนั้น แล้วเสด็จขึ้นรถไฟไปลงที่ตำบลโพธาราม”

^๒ Ticket - ตั๋ว

^๓ ปัจจุบันตั้งอยู่ในตำบลท่าราบ อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี

ที่เป็นเหตุให้เจ้าพนักงานกองเสบียงได้เห็นปลาหูสด แจกเอามาแต่เมืองเพชรบุรี กระจาดหนึ่ง จะเอาไปขายที่ไหนไม่ทราบ ว่าซื้อตกลงได้ปลาหูสดนั้นมาเป็นเสบียงสำหรับเวลาเย็น เป็นที่อุ่นใจว่าอาหารเย็นวันนี้จะไม่ผิดพลาด ครั้นไปถึงโพธาราม ต่างกองต่างแยกกันเที่ยวทำการตามหน้าที่ๆ กะไว้ พวกกองพาหนะก็เที่ยวหาเช่าเรือ แลหาที่อาศัยรวมชุมนุมเลี้ยงกันเวลาเย็น พวกกองครัวก็เที่ยวซื้อหาอาหารเครื่องภาชนะใช้สอยต่างๆ คือ หม้อเข้าแลถ้วยชามรวมไหเบนต์ันได้พร้อมแล้ว ก็หุงเข้าต้มแกงตามลำพังฝีมือพวกที่ไปตามเสด็จสำเร็จได้เลี้ยงกันพอเวลาพลบค่ำ ที่คาดหมายไปว่าจะได้กินสนุกยิ่งกว่าอร่อย เป็นการคาดผิดทั้งสิ้น อาหารวันนี้อร่อยเหลือเกิน ดูเหมือนจะกินอิ่มจนเกือบเดินไม่ไหวแทบทุกคน

เวลาสัก ๒ ห่มออกเรือที่เข้าเขา ๓ ลำล่องลงมาจากโพธาราม เรือเหล่านี้เป็นเรือปะทุน ๒ แฉกที่เขาบรทุกของสวนขึ้นไปขายเสร็จแล้วจ้างเจ้าของเขาแจวลงมาส่ง

ได้บอกมาข้างต้นว่าการเสด็จวันนี้ไม่ได้ตั้งใจจะให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร แต่มาเกิดกลแตกขึ้นเมื่อขาล่องเรือลงมาในปะทุนเรือลำพระที่นั่ง เจ้าของเขามีพระบรมรูปเข้ากรอบติดไว้ที่เครื่องบูชา ไปรับสั่งถามยายเมียเจ้าของเรือว่ารูปใคร ยายนั่นกราบทูลว่า พระรูปเจ้าชีวิตรับสั่งถามต่อไปว่า แก่ได้เคยเห็นเจ้าชีวิตรฤไม่ แกกราบทูลว่าได้เคยเห็น ๓ คน รับสั่งถามว่าได้เห็นที่ไหนบ้าง แกกราบทูลว่า “ได้เห็นในบางกอก ๒ คน กับมาเห็นวันนี้อีกคน ๑” ล่องมาถึงเมืองราชบุรีเวลา ๔ ห่ม เขียนมาถึงนี่ออกหาวนอนเต็มที ขอยุติเรื่องราวตอนนี้แต่เพียงนี้

วัดอัมพวันเจติยาราม เมืองสมุทรสงคราม

จดหมายฉบับที่ ๕

เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ในจดหมายฉบับที่ฉันส่งไปจากเมืองราชบุรี ได้เล่าถึงเรื่องที่ทำครัวปัจจุบันเลี้ยงกันที่โพธาราม บรรดาผู้ที่ได้ไปในวันนั้น ตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัวเป็นต้นลงมา พวกกันเห็นคุณในการที่ทำครัวเลี้ยงกันในเวลาเที่ยวหาความสบายเช่นนี้ ว่าเปนเหตุให้เจริญอาหาร ดีกว่าบริโภคอาหารซึ่งถูกทำเปนอันมาก จึงตกลงกะการให้มีเครื่องครัวปัจจุบันติดไปในเวลาเสด็จประพาสต้น คือ มีหม้อเข้า เต้าไฟ ถ้วยชามแลเครื่องครัวบรรทุกไปในเรือมหาดเล็ก กำหนดว่าไปถึงตลาดจะมีที่ซื้อหาเสบียงอาหารได้แห่งใด จะแวะซื้อเสบียงอาหาร แลไปหาที่ทำครัวเลี้ยงกันในระยะทางทุกโอกาสที่จะมีจะทำได้ ส่วนพวกที่ตามเสด็จนั้น ก็แบ่งหน้าที่กันตามถนัด ใครทำกับข้าวของกินเปน ก็มีหน้าที่เปนว่าเต้าสำหรับทำกับข้าวของกิน ที่หุงเข้าดีก็เปนพนักงานหุงเข้า ส่วนตัวฉันนั้นอยู่ในพวกที่ทำอะไรไม่เปน แต่ท่านไม่ยอมให้กินเปล่า จึงต้องรับหน้าที่เปนกองล้างชาม กับคุณหลวงรัตนารุ^๑ นายอำมรร

^๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ขณะโดยเสด็จประพาสต้น ทรงดำรงพระราชอิสริยยศ
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร

แลท่านมหาสมิ^๑ รวมสี่คนด้วยกัน ที่จริงนายวงศ์วันก็ทำอะไรไม่เป็น ควรจะ
มาเข้ากองล้างชามด้วยกัน แต่เขาอายุ ดูเหมือนจะเห็นว่าการล้างถ้วยชามนั้น
เป็นหน้าที่เลวทรามนัก สู้ไปอาสาพวงนำเตาให้เขาใช้สอยทอดเกล็ดปลาแล
สับหันไปตามเพลง ที่จริงน่าที่กองล้างชามนั้น เป็นการประณีตมาก เมื่อฉัน
เล่าให้ฟัง พ่อประดิษฐ์ก็คงจะเห็นได้ว่าไม่ใช่การเลวเลย คือในกองนี้มีสบู
แปรง ผ้าสำหรับเช็ด แลส้อมสำหรับฟอก จัดลงไว้ในหีบ ซึ่งเที่ยวซื้อเอาตาม
ตลาดเหมือนกับหีบปักนิกเป็นเครื่องมือสำหรับตัว เมื่อเสด็จไปถึงที่ใด ซึ่งกะว่า
จะเป็นที่ทำครัวแลเลี้ยงอาหาร น่าน้ำของพนักงานกองล้างชามในเบื้องต้น
จะต้องเที่ยวตรวจหาว่า สถานที่ใดควรจะเป็นที่เลี้ยงแลเป็นที่ทำครัวได้
ยกตัวอย่างดังว่าจะทำครัวเลี้ยงกันที่วัดแห่งใดแห่งหนึ่ง พอจอดเรือเข้าไป
พนักงานกองล้างชามก็ต้องขึ้นก่อน ไปเที่ยวหาที่ว่าจะควรใช้การเปรียญ
หรือศาลาน้ำจะเหมาะดี เมื่อตกลงสมมติที่แล้ว กองล้างชามจะต้องเที่ยวหา

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาหุ่น ประสูติเมื่อวันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นหัวหน้าราชเลขาณุกร ในออฟฟิศหลวง กรมราชเลขาณุกร ต่อมา พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นปลัดบาญชีกลางในพระคลังมหาสมบัติ ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นองคมนตรีที่ปรึกษาราชการในพระองค์ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการและอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นเสนาบดีตำแหน่งราชเลขาณุกรและอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ นอกจากนี้ ได้โดยเสด็จประพาสยุโรป ทั้ง ๒ ครั้ง ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครและองคมนตรี ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นสมุหนมนตรีและเสนาบดีที่ปรึกษาตามลำดับ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ ต้นราชสกุล สวัสดิกุล

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

โอ่ง อ่าง แลน้ำสำหรับใช้ให้พ่อการ กระบวนเที่ยวคันคว่าเหล่านี้อีกอบจะถูก
หมากัดก็หลายครั้ง บางทีก็ไปตกกล่อง บางทีหัวโดนชายคา มีอันตราย ต้องการ
ความกล้าหาญอยู่บ้าง ครั้นได้ที่แล้วต้องลงมือล้างด้วยขาม ฟอกด้วยสบู่
ให้สะอาดหมดควา แลเรียบเรียงไว้จ่ายแก่พวกหน้าเตาให้ทันต้องการใส่กับเข้า
ล้างขามเสร็จแล้ว คราวนี้ต้องปูเสื่อปูพรมตั้งกะโถนคนที แลยกกับเข้าไป
เรียบเรียงเสร็จแล้ว พนักงานล้างขามยังมีหน้าที่ที่จะต้องซื้อเชิญบริษัทให้
พร้อมกันมาบริโภคอาหาร จึงเป็นเสร็จธุระ ที่ฉันพรรณามาถึงหน้าที่กอง
ล้างขามนี้อยู่ข้างจะยืดยาว แต่ถ้าไม่พรรณาให้เข้าใจ พ่อประดิษฐ์ก็จะเห็นว่า
หน้าที่ของฉันเลวทราม เพราะที่จริงซื้อกองล้างขามไม่สู้เพราะ มันไปเข้า
สุภาสิต^๑โบราณที่เขาว่า “อิมก่อนดูโขนดูหน้ อิมทีหลังล้างด้วยล้างขาม”
เรื่องล้างขามออก ๆ จะเสียชื่ออยู่ จึงต้องอธิบายให้เข้าใจไว้

เมื่อว่าถึงระยะทางที่เสด็จต่อมา วันที่ ๒๑ กรกฎาคม เวลาเช้า
เสด็จประพาสตลาด ไปพบยายเจ้าของเรือที่แกลเคยเห็นเจ้าชีวิตร ๓ หน
แกลพาลูกมาเฝ้า ทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องแต่งตัวแก่เด็กนั้นหลายอย่าง
ประพาสตลาดแล้ว ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองราชบุรี กระบวนเรือพลับพลา
ให้ล่องลงไปตามลำแม่น้ำใหญ่^๒ ไปคอยที่เมืองสมุทรสงคราม เสด็จเรือมาด
๔ แจว มีเรือต้นที่ซื้อใหม่เป็นเรือที่นั่งรอง พวงเรือไฟเล็กเข้าทางแม่น้ำอ้อม
ไปแวะซื้อเสบียงอาหารที่ตลาดปากคลองวัดประดู่ พวกเราเดินชุลมุนควักไขว่
กันไปตามเพลงไม่มีใครจะรู้จัก เขากำลังเล่นลิเกกันน่าโรงบ่อน ฉันเดิน

^๑ สุภาสิต

^๒ แม่น้ำแม่กลอง

ไกลไปคู ไปพบทหารเรือซึ่งเคยเป็นบ่อยพระยาชลยุทธ^๑ รู้จักกันมาแต่ก่อน เห็นมันรู้จักจึงกระซิบบอกอ้ายหมอนั้นว่า เองอย่าอีกกระตึกให้ใครรู้ว่าเสด็จคูมันก็ทำนิ่งเฉยดีอยู่ ไม่เห็นมีผู้ใดรู้เห็นวี่แวว จนกระทั่งเสด็จกลับลงเรือ พอเรือออกจากท่า เจ้าพิณพาทย์ลิเกกั๊ตเพลงสรรเสริญพระบารมีส่งเสด็จนี้และจะเปนด้วยเหตุบ่อยพระยาชลยุทธไปโจษขึ้นหรืออย่างไรก็หาทราบไม่ ออกจากตลาดแจวเข้าคลองเล็กไปจนถึงวัดประตู^๒ หยุดพักทำครัวเสวยเข้าที่วัดนั้น กองล้างขามเที่ยวตรวจการไปได้ความแปลกปลาดที่วัดนี้ว่า เปนหมอน้ำมนต์ มีผู้คนที่เจ็บไข้ไปคอยรดน้ำมนต์รักษาตัวอยู่หลายคน

^๑ พลเรือโท พระยาชลยุทธโยธินทร์ หรือกัปตันริเชอลิเยอ นายทหารเรือชาวเดนมาร์ก มีนามเดิมว่า อ็องเดร ดูว์ แพลซี เดอ ริเชอลิเยอ (André du Plésis de Richelieu) เริ่มเข้ารับราชการทหารเรือไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นผู้บังคับการเรือพิทยัมรณยุทธ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๒๑ โปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงชลยุทธโยธินทร์ ตำแหน่งปลัดกรมแสงและผู้บังคับการเรือพระที่นั่งเวสชาติรี ถึง พ.ศ. ๒๔๒๕ เลื่อนเป็นพระชลยุทธโยธินทร์ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๔ เป็นพระยาชลยุทธโยธินทร์ ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บัญชาการกรมทหารเรือ

พระยาชลยุทธโยธินทร์มีส่วนร่วมในเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ไทยหลายครั้ง เช่น พ.ศ. ๒๔๓๒ ร่วมกับทหารมหาดเล็กนำกำลังทหารเรือเข้าปราบปรามพวกอั้งยี่ และ พ.ศ. ๒๔๓๖ เกิดเหตุการณ์วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ไทยพิพาทกับฝรั่งเศส โปรดเกล้าฯ ให้พระยาชลยุทธโยธินทร์เป็นผู้อำนวยการป้องกันปากน้ำเจ้าพระยาของสยาม นอกจากนี้ พระยาชลยุทธโยธินทร์ยังดำเนินธุรกิจส่วนตัวที่มีส่วนช่วยในการริเริ่มและพัฒนามากิจการคมนาคมขนส่งและสาธารณูปโภคของสยามเป็นอย่างมาก เช่น รถรางสายบางคอแหลม รถไฟสายกรุงเทพฯ - สมุทรปราการ และการผลิตไฟฟ้าออกจำหน่าย เป็นต้น

^๒ วัดประตู ตำบลวัดประตู อำเภอมัฆพวา จังหวัดสมุทรสงคราม

พลเรือโท พระยาชลยุทธโยธินทร์ หรือกัปตันริเชอลิเยอ
(André du Plésis de Richelieu)

ได้ความว่าเป็นโรคผีเข้าบ้าง ถูกกระทำยาเยย^๑ บ้าง แลโรคอย่างอื่น ๆ บ้าง เมื่อเลี้ยงกันเสร็จแล้วจึงพร้อมกันไปดูรดน้ำมนต์ รดน้ำมนต์อย่างนี้ฉันก็เพิ่งเคยเห็น คนพูดจากันอยู่ดี ๆ พอเข้าไปนั่งให้พระรดน้ำก็มีกริยาอาการวิปลาศไปต่าง ๆ บางคนก็เฝ้าแต่ขากเสลดพ่นน้ำลายดังซากปู ๆ ไปจนพระหยุดรดน้ำมนต์จึงหยุดขาก กลับหันมาบอกเราว่าสบายเบาในอกโล่งทีเดียว ยายแก่คน ๑ ตาบอด ลูกสาวพามาให้พระรดน้ำมนต์ พอรดเข้าก็ร้องครวญคราง แลวิงวอนว่ากลัวแล้ว จะไปแล้ว เท่านั้นเกิด อย่างนี้จนพระหยุด ถามพวกคนไข้ได้ความว่า ยายคนนี้เดิมมีผู้มาขอลูกสาว แก่ไม่ให้ เขาโกรธกระทำให้ผีสิงจนไม่เป็นสติอารมณ์ ต้องมารักษาตัวที่วัดประดู่ พอได้สติค่อยยังชั่วขึ้นสักหน่อย นี่และจะจริงเท็จเพียงใดก็ไม่ทราบ เล่าเท่าที่ตาเห็นแต่พวกเราที่ไปตามเสด็จไม่มีใครรับอาสาเข้าไปให้พระรดน้ำมนต์ถวายตัว จึงไม่มีพยานที่จะยืนยัน ถ้าหากว่าพวกเราเข้าไปขากปูลงสักคนก็เห็นจะน่าเชื่อขึ้นมาก

ออกจากวัดประดู่ลองกลับออกมา ได้ยินเสียงกลองลครชาตรีมีอยู่ในสวน รับสั่งให้แะเรือพระที่นั่งเข้าไปจะใคร่ทรงทราบว่า เขามีงานการอะไรกัน ไปพบลครชาตรีมีอยู่ที่บ้านตาหมอสี เป็นพลเรือนอย่างโบราณลงมาต้อนรับ เห็นตานี้จะนอนดูลครจนหลับ หน้าตาอยู่ยี่ ตัวยังเป็นรอยเสื่อแต่แกต้อนรับแข็งแรงพูดจาอย่างเก่า ว่ายังงั้นซีพะ ยังงั้นซีพะ ไม่ใช่ขอรับหรือจะจำ นาน ๆ ได้พบอย่างนี้น่าฟังดี ได้ความว่าลูกแกเจ็บได้บนบานไว้ ครั้นรักษาหายจึงได้มีลครชาตรีแก้สินบน ออกจากคลองวัดประดู่เย็นมากแล้ว

^๑ ถูกกระทำในทางร้ายโดยวิธีใช้ไสยศาสตร์ต่าง ๆ

เรือไฟลากล่องมาถึงแม่น้ำใหญ่^๑ จวนจะค่ำ หาที่ทำครัวเย็นก็ไม่ได้เหมาะ
ล่องเรือลงมาเห็นบ้านแห่งหนึ่งสะอาดสอาดดี มีเรือนแพอยู่ริมน้ำ รับสั่งว่าที่นี่
เห็นพอจะอาศัยเราทำครัวสักครั้งหนึ่งได้ ให้กรมหลวงดำรง^๒ รับน้ำที่ขึ้นไป
ขออนุญาตต่อเจ้าของบ้าน กรมหลวงดำรงเสด็จขึ้นไต่ถาม ได้ความว่าเป็น
บ้านนายอำเภอก^๓ ไปจัดพื้นเรือไฟที่ตรงบ้านข้าม อยู่แต่ภรรยา หารู้จัก
กรมหลวงดำรงไม่ ขออนุญาตทำครัวที่เรือนแพได้ดังปรารถนา

พอชนของครัวขึ้นเรือนแพแล้ว กรมหลวงดำรงยังไม่ทันเสด็จลงมา
จากบนเรือนใหญ่ นายอำเภอก็กลับมาถึง ไม่ทันเหลียวแลเห็นพระเจ้าอยู่หัว
ที่เรือนแพ มุ่งหน้าตรงขึ้นไปถวายคำนับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่
เรือนใหญ่ นายอำเภอก็เปิดทูลกรมหลวงดำรงอยู่ไม่ทันได้ก็คำ นายอักษราวุธ
ก็คลานศอกนำหนังสือรับสั่งไปถวายกรมหลวงดำรงว่า ขอให้เรารู้จักแต่
กรมหลวงดำรงพระองค์เดียวเถิด ฉันนั่งดูท่านายอักษราวุธคลานเข้าเฝ้า
กรมหลวงดำรง ทำท่าทางสนิทรากับเป็นข้าไทย แต่กรมหลวงดำรงนั้น
พออ่านหนังสือรับสั่งแล้ว ดูพระภักตร์สลด เห็นประทับนั่งไม่รับสั่งว่าอะไร
เป็นแต่พยกพระภักตร์ให้นายอักษราวุธกลับลงมา อีกสักครู่หนึ่งจึงได้ยิน
เสียงรับสั่งกับนายอำเภอกว่านั่นผู้ใหญ่บ้านถึงราชการงานเมืองอะไร

^๑ แม่น้ำแม่กลอง

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะนั้นทรง
ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพระองค์แรก (๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ -
๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔)

^๓ ขุนวิจิตรสมรรถการ นายอำเภอมะปวย

ต่ออะไรสิ่งอยู่บนเรือน พวกกองครัวก็ทำครัวกันอยู่ที่เรือนแพ ทำเสร็จแล้ว
แต่งเครื่องให้คุณหลวงนายศักดิ์เชิญขึ้นไปตั้งถวายกรมหลวงดำรงเสวย
พร้อมกับเครื่องเคราที่เจ้าของบ้านเขาหาถวาย

ครั้นเสร็จแล้วเมื่อจะลงเรือ กรมหลวงดำรงเสด็จกลับมาจะลงเรือ
อำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านตามลงมาส่งเสด็จจุมมาตุ้ม พวกที่ไปตามเสด็จ
รับกระแสรบสั่งไว้ให้หมอบกราบรับเสด็จกรมหลวงดำรงอย่างเป็นซ้ำในกรม
ส่วนพระเจ้าอยู่หัวเสด็จหลบออกไปบังอยู่เสียหลังแก่งท้ายเรือ พระราชทาน
พระราชอาสน์ไว้สำหรับกรมหลวงดำรงประทับ กรมหลวงดำรงเลยทรงไถลว่า
เดือนหงายสบายดีจะยืนอยู่น่าแก่ง ธิบให้ออกเรือ แต่พอพันท่านบ้านก็รับสั่ง
บ่นใหญ่ว่า เล่นอย่างนี้เต็มที่ไม่สนุก แต่คนอื่นพากันหัวเราะกรมหลวงดำรง
หัวทั้งลำ เวลาสักยามหนึ่งจึงมาถึงที่ประทับเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จไปทอดพระเนตรวัดพวงมาลัย^๑
แล้วเสด็จขึ้นไปประพาศตลาดคลองอัมพวา^๒ เสด็จเป็นอย่างประพาศต้น
เหมือนเมื่อเสด็จวัดประดู่ แต่วันนี้เกิดเหตุขัดข้องประพาศไม่ได้สะดวก ด้วยใน
เมืองสมุทรสงครามนี้เขามีข้อบังคับกวดขัน ถ้าเรือหรือผู้คนแปลกปลาดมาใน
ท้องที่ ราษฎรบอกกำนันผู้ใหญ่บ้าน ๆ ต้องรีบลงเรือไปทักถามเป็นธรรมเนียม
บ้านเมืองอยู่ดังนี้ วันนี้ไม่ได้บอกให้ใครทราบว่าจะเสด็จอัมพวา เขาคงจะทราบ

^๑ วัดพวงมาลัย ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลอง ตำบลแม่กลอง อำเภอมือง
สมุทรสงคราม จังหวัดสมุทรสงคราม

^๒ อยู่ในอำเภอมัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม มีความยาวประมาณ ๑ กิโลเมตร
ปากคลองออกแม่น้ำแม่กลอง

แต่ว่ามีเรือแลคนแปลกปลาดมาก็ทำการตามน่าที่ จนเรารำคาญแจวกระดิกไปข้างไหน ก็พบแต่เรือกำนันผู้ใหญ่บ้านออกมาถามว่าเรือใคร ไปไหน หลบลำนี้ไปเจอลำโน้นเหมือนกับจะถูกล้อมจับ ใช่แต่เท่านั้น เจ้านายที่ไปตามเสด็จ ๒ พระองค์ กับขุนสวรค์วินิต^๒ มีญาติวงศ์พงษาแลพวกพ้องอยู่ในแถวอัมพวานี้มาก ท่านพวกเหล่านี้พอเหลือบแลเห็นก็พากันขึ้นชมยินดีเรียกร้องกันติดตามมารุมมาดุ่ม ยิ่งหนีก็ยิ่งตาม ลงที่สุดพระเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จลงเรือต้นแยกไปประพาศแต่ลำเดียว ปล่อยเรือพระที่นั่งมาดไว้ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านแลชาวอัมพวาติดตอมให้พอใจ ฉันทูกอยู่กับเรือมาด นั่งนึกขันในใจที่พวกชาวบางช้างพากันยิ้มแย้มแจ่มใส ติดตามมาเฝ้าเจ้านายที่เป้นญาติ แลหมายจะพบปะขุนสวรค์วินิต ไม่มีใครในพวกนั้นจะคิดเห็นเลยว่ามาทำความรำคาญ

^๑ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ประสูติเมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงสำเร็จการศึกษาราชาทหารบกจากประเทศเยอรมนี ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๔๖ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาธิการทหารบก ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นผู้บัญชาการกรมทหารเรือ ถึงรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นเสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นเสนาธิการทหารบก ในรัชกาลที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๖๔ เป็นอธิบดีรัฐมนตรีสภา พ.ศ. ๒๔๖๙ เป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ถึง พ.ศ. ๒๔๗๑ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และผู้สำเร็จราชการแผ่นดินขณะมีรัชกาลที่ ๗ เสด็จฯ ไปรักษาพระเนตรที่สหรัฐอเมริกา ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ เสด็จฯ ไปประทับ ณ เมืองบันดุง ประเทศอินโดนีเซีย จนสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๗ ต้นราชสกุล บริพัตร

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์

แก่ท่านทั้ง ๒ นั้นสักเพียงใด เขามาดี ๆ จะโกรธซึ่งก็ยาก ขุนสวรรค์จึงออก
ปัญญาวา ยายหนูแก่แล้ว แดดร่อนเอนกลับไปบ้านเสียเถิด ยายหนูกลับ
ไปประเดี๋ยว เรือลำนั่นกลับมาอีก ยายหมับแก่ไม่แก่เหมือนยายหนู แลแก
ไม่กลัวแดดจะทำอย่างไร ช่วยกันคิดอ่านไว้พวกอัมพวาอยู่จนกระทั่ง
เสด็จกลับจากประพาศคลองอัมพวา แล้วจึงได้ออกเรือเลยไปพักเสวยเช้า
ที่วัดดาวดึงษ์^๑ เสร็จแล้วแจวต่อไปบางน้อย^๒ ประพาศที่บ้านกำนันจัน^๓
แล้วกลับทางคลองแม่กลองมาถึงที่ประทับเวลา ๒ ห่ม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง
แล้วเสด็จวัดอัมพวัน^๔ กลับมาถึงที่ประทับเวลาค่ำ พรุ่งนี้กำหนดจะเสด็จ
เมืองเพชรบุรีในกระบวนใหญ่ เพราะจะต้องข้ามอ่าวทเลจากปากน้ำ
แม่กลองไปเข้าบางตุน แต่่น้ำมาก เรือกระบวนจะออกอ่าวได้ต่อเวลาเที่ยง

^๑ วัดดาวดึงษ์ ตำบลบางช้าง อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม

^๒ ปัจจุบันอยู่ในตำบลกระดังงา อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม
สันนิษฐานว่าน่าจะเสด็จ มาจากวัดดาวดึงษ์ทางคลองท่าคา (ขุดเจ๊ก) แล้ววกกลับมา
ออกทางบางน้อย จากนั้นจึงออกไปยังแม่น้ำแม่กลอง

^๓ คือ นายจันทร จันทรประภา

^๔ วัดอัมพวันเจติยาราม ตำบลอัมพวา อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม
เดิมชื่อ วัดอัมพวา เป็นวัดที่มีความเกี่ยวเนื่องกับพระบรมราชจักรีวงศ์และราชินิกุล
ณ บางช้าง สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ โดยต้นวงศ์ราชินิกุลฝ่ายสมเด็จพระ
พระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๑ เพื่อเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระบุพศิริโสภาคย์
มหานาคนารี พระชนนี ณ บริเวณนิวาสนสถานเดิมของพระองค์ ซึ่งเป็นทั้งที่ประทับและ
สถานที่พระบรมราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒

ได้ทราบว่ายานเข้าจะเสด็จไปทอดพระเนตรจับปลาที่ละมู^๑ ก่อน แล้วจึงจะเสด็จมาขึ้นเรือพระที่นั่งที่เมืองสมุทรสงคราม

แต่เดิมฉันตั้งใจจะไปเขียนจดหมายต่อเมื่อเสด็จไปถึงเมืองเพชรบุรี แต่เมื่อมาถึงเมืองสมุทรสงคราม ได้ข่าวว่ามีเรือเมล์เดินทางถึงกรุงเทพฯ ประจวบเรือเมล์จะออกพรุ่งนี้เช้า จึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมา

นายทรงอาณุภาพ

^๑ คือ โป๊ะเล็ก ๆ ที่ทำไว้สำหรับจับปลาตามชายทะเล

ปากน้ำบ้านแหลม เมืองเพชรบุรี

จดหมายฉบับที่ ๕

เมืองเพชรบุรี

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

จดหมายฉบับก่อนฉันส่งไปแต่เมืองสมุทรสงคราม บัดนี้ตามเสด็จมา
ประพาสเมืองเพชรบุรีได้ ๖ วัน จะเสด็จจากเมืองเพชรบุรีพรุ่งนี้ มีเวลาว่าง
อยู่บ้าง ฉันจึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมาบอกข่าวคราว

วันที่ ๒๔ เวลาเช้าเสด็จทรงเรือฉลอม^๑ เล่นใบออกไปประพาสละมู
ที่เขาจับปลาตามปากอ่าวแม่กลอง มีเรือฉลอมเล่นไปในกระบวนเสด็จ ๓ ลำ
ด้วยกัน เทียวซื้อกุ้งปลาที่เขาจับได้ตามละมู แล้วต้มเข้าต้ม ๓ กระษัตรีขึ้น
ในเรือฉลอม ที่เรียกว่าเข้าต้ม ๓ กระษัตรีนั้นคือ ต้มอย่างเข้าต้มหมู แต่ใช้
ปลาทุ กุ้ง กับปลาหมึกสดแซกแทนหมู เป็นของทรงประดิษฐ์ขึ้นในเช้าวันนั้น
เอง ตั้งแต่ฉันเกิดมาไม่เคยกินเข้าต้มอร่อยเหมือนวันนั้นเลย เนิมาเหมาะถูก
คราวคลื่นราบลมดี เรือฉลอมเล่นใบเร็วฉิวราวกับเรือไฟ เสด็จพระองค์อาภา^๒

^๑ เรือต่อนชนิดหนึ่ง คล้ายเรือกระแซง หัวท้ายงอนเรียว กลางป่อง ตัวเรือเป็น
เหล็ยม กระดานข้างเรือเป็นทาบเกล็ด นิยมใช้ตามหัวเมืองชายทะเลแถบปากอ่าว สำหรับ
บรรทุกสินค้าหรือหาปลา อาจติดใบหรือไม่ได้

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ พระราชโอรส
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาโหมด ประสูติเมื่อ
วันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงสำเร็จการศึกษาวชิราวุธจากประเทศอังกฤษ
ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงดำรงตำแหน่งรองผู้บัญชาการกรมทหารเรือ ต่อมา
พ.ศ. ๒๔๔๙ เป็นเจ้ากรมยุทธศึกษาทหารเรือ ทรงจัดการโรงเรียนนายทหารเรือและ
นายช่างกล รวมทั้งทรงจัดการศึกษาทางยุทธศาสตร์ยุทธวิธีกระบวนรบในกองทัพเรือ
ถึงรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นเสนาธิการทหารเรือ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นเสนาบดี
กระทรวงทหารเรือ จึงทรงได้รับการยกย่องเป็น “องค์บิดาแห่งทหารเรือไทย” นอกจากนี้
ยังโปรดให้การรักษาด้านแพทย์แผนไทยแก่ราษฎรทั่วไปด้วย สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่
๑๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ต้นราชสกุล อาภากร

เรือกลอม

บ้านเรือนริมน้ำ ด้านซ้ายมีเรือฉลอมท้ายญวนจอดอยู่

เพนกับตันถือท้ายเรือพระที่นั่ง เล่นลื้อออกไปจากปากน้ำแม่กลอง แต่อย่างไร
เล่นไกลออกไปทุกที ๆ นานเข้าพวกเจ้าของเรือเห็นจะออกปลาดใจแลดูตากัน
ไปมา ท่านก็ทอดพระเนตรเห็น แต่เห็นท่านยิ้ม ๆ กัน ฉันทออกเข้าใจว่าเห็นจะ
เล่นไบเลยไปเมืองเพชรแน่แล้ว ดูใกล้ปากน้ำบ้านแหลม^๑ เข้าทุกที พอเล่น
เข้าไปปากน้ำก็พบกรมหมื่นมรุพงษ์^๒ ทรงเรือไฟศรีอยุธยาผาคอยรับเสด็จ
อยู่ที่ปากน้ำ เพนอันเข้าใจได้ว่ามีอะไรที่จะเล่นกันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งท่าน
ได้ทรงนัดแนะกันไว้แล้วเพนแน่ ได้ยินแต่กรมหมื่นมรุพงษ์กราบทูลว่าสำเร็จ
สนิทดีทีเดียว เสด็จลงเรือศรีอยุธยาแล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองเพชรบุรี
พอจวนจะถึงเมือง รับสั่งเรียกพวกที่ไปตามเสด็จให้เข้าซ่อนตัวอยู่ในแก่ง มีแต่
กรมหมื่นมรุพงษ์ประทับอยู่น้ำเรือพระองค์เดียว ฉันทแอบมองตามช่องม่าน
เมื่อแล่นผ่านพลับพลา เห็นเจ้าพระยาสุรพันธ์^๓นั่งอยู่ที่นั่น ได้ยินเสียงกรมหมื่น
มรุพงษ์ร้องรับสั่งขึ้นไปแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ว่า “เห็นจะเสด็จถึงค่าละเจ้าคุณ
ให้เตรียมคบไฟไว้เถิด ฉันทจะขึ้นไปหาเสปียงที่ตลาดสักประเดี๋ยวจะกลับลงมา”

^๑ คือบริเวณที่แม่น้ำเพชรบุรีไหลลงสู่อ่าวไทย ณ ตำบลบ้านแหลม อำเภอ
บ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาบัว ประสูติเมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๔๐๖ ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๔ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นอัครราชทูตสำหรับประเทศ
ฝรั่งเศส อิตาลี สเปน และโปรตุเกส เสด็จไปประจำ ณ กรุงปารีสในช่วงวิกฤตการณ์
ร.ศ. ๑๑๒ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖
เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๖
ต้นราชสกุล วัฒนวงศ์

ลำน้ำเพชรบุรี

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์

แล้วเรือศรีอยุธยาาก็แล่นลอดสะพานช้าง^๑ ขึ้นไปจอดหน้าบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์
เสด็จขึ้นประทับในบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ แล้วรับสั่งให้กรมหมื่นมหิศร^๒
ไปตามเจ้าพระยาสุรพันธ์มาเฝ้า ประเดี๋ยวเจ้าพระยาสุรพันธ์วิ่งตบตบมา
หน้านิ้วถวายคำนับแล้วยืนถอนใจใหญ่ มีรับสั่งว่ามาตอบแทนที่เจ้าพระยา
สุรพันธ์ล่องน้ำไปรับถึงบ้านปากอ้อเมื่อเสด็จคราวก่อน เจ้าพระยาสุรพันธ์
ก็ไม่เพ็ดทูลว่ากระไร พวกเราก็อิ่มเกรงใจ ลงนั่งหัวเราะเจ้าพระยาสุรพันธ์งอๆ
ไปตามกัน พอหลับหลังพระที่นั่ง เจ้าพระยาสุรพันธ์เฝ้ามาเฝ้าเรา
ไม่เลือกหน้าว่าใคร กรมหมื่นมรุพงษ์เป็นผู้ถูกตัดพ้อต่อว่ามากกว่าผู้อื่น
แต่ท่านยังเฝ้าเราได้ก็ยิ่งทำให้พวกเราหัวเราะยิ่งขึ้นจนหายโกรธไปเอง

เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเพชรบุรีนี้ไม่มีใครมีโอกาสได้ประพาศต้น
เพราะไม่มีทางที่จะเล็ดลอดหนีไปได้เหมือนแถวแม่น้ำราชบุรีแลสมุทรสงคราม
ความสนุกสนานแปลกปลาดไม่มีใครจะมี จะเล่าระยะทางที่เสด็จให้พ่อประดิษฐ์

^๑ สะพานช้าง หรือสะพานจอมเกล้า สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ราษฎรใช้สัญจรข้ามแม่น้ำเพชรบุรี นับเป็นสะพานปูน
แห่งแรกของเมืองเพชรบุรี โครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก พื้นเป็นไม้กระดาน

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาห่วง ประสูติเมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม
พ.ศ. ๒๔๐๘ ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้ช่วยอธิบดีในออฟฟิศ
ไปรษณีย์โทรเลข ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๐ - ๒๔๔๙ เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติ และเป็นผู้ก่อตั้งแบงก์สยามกัมมาจล ธนาคารแห่งแรกของสยาม เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๔๙ (ปัจจุบันคือ ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน)) สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่
๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๐ ต้นราชสกุล ไชยันต์

บริเวณสะพานช้างหรือสะพานจอมเกล้า
มีบ้านเรือนร้านค้าตั้งเรียงรายสองฟากฝั่งถนน
นับเป็นแหล่งชุมชนและย่านการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของเมืองเพชรบุรี

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรวาษดภัย

ทราบแต่พอเป็นเลาๆ คือ วันที่ ๒๕ เสด็จประพาสทางเรือข้างเหนือน้ำ^๑ วันที่ ๒๖ เสด็จทางเรือไปประพาสบางทะเล^๒ ประทับแรมที่บางทะเลคืนหนึ่ง ยุ่งชุมพอใช้ วันที่ ๒๗ เสด็จเรือฉลอมแล่นไปจากบางทะเลมาทางทะเล เข้าบ้านแหลม^๓ น้ำวดเรือติดที่ปากอ่าว พยุ^๔ ฝนก็ตั้งมีดมา จะรออยู่ช้า กลัวจะถูกพยุ ผู้ที่ไปตามเสด็จจึงพร้อมใจกันรับอาสาลงลุยเลนขึ้นเรือกับพวก เจ้าของเรือ สงสารแต่นายอำมรรณูร เขายอมยกให้แล้ว ว่าไม่ต้องลงก็ไม่ฟัง อุส่าห์ลงลุยเลนขึ้นเรือโคลนเปื้อนมอมไปทั้งตัว พอเรือพ้นตื้นเข้าปากน้ำ ได้ก็ถูกฝนใหญ่เปียกกันมอมแมม กลับมาถึงเมืองเพชรบุรีสักทุ่ม ๑

^๑ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เสด็จประพาสทางเรือในลำน้ำเมืองเพชรบุรี เสด็จวัดป่าแป้น เป็นต้น”

^๒ บ้านบางทะเล ตำบลหาดเจ้าสำราญ อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี

^๓ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เสด็จกลับจากบางทะเลโดยเรือใบเข้าทางบ้านแหลม ประทับวัดอุมังคาวาสด้วย”

^๔ พายุ

วันที่ ๒๘ เสด็จประพาศพระนครคีรี^๑ ถวายพุ่มพระสงฆ์เข้า
พระวษาด้วย วันที่ ๒๙ เข้าเสด็จประพาศวัดต่างๆ ในเมืองเพชรบุรี^๒ บ่ายวันนี้
จะออกกระบวนเรือใหญ่ล่องลงไปประทับแรมที่บ้านแหลม พรุ่งนี้จะออกจาก
บ้านแหลมเสด็จไปประทับแรมเมืองสมุทรสาคร

นายทรงอำนาจ

^๑ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖
พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เสด็จประพาศพระนครคีรี ขึ้นทางวัดพระนอน
แล้วเสด็จขึ้นไปประทับบนพระที่นั่งในพระนครคีรี เสด็จเข้าแซ่ในที่นั้น แล้วเสด็จถวายพุ่ม
พระสงฆ์ที่พระที่นั่งราชธรรมสภา พระสงฆ์ที่มารับพุ่มรวม ๓๐ รูป มีพระพิศาลสมณกิจ
เป็นประธาน แล้วสดับปกรณ์พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสร็จแล้ว
เสด็จกลับมาที่ประทับแรม...”

^๒ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖
พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เสด็จประพาศวัดเกาะ วัดจันทร์ วัดใหญ่ วัดโพธาราม
และวัดพระทรงในเมืองเพชรบุรี เวลาบ่ายเสด็จออกจากเมืองเพชรบุรีมาประทับแรมตำบล
บ้านแหลม ประพาศวัดนอก”

ตลาดเมืองเพชรบุรี พ.ศ. ๒๔๔๗

เรือเปิดทะเล

จดหมายฉบับที่ ๖

บ้านผักไห่

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

พรุ่งนี้ฉันจะกลับถึงบ้านแล้ว วันนี้เขียนจดหมายเล่าเรื่องที่ตาม
เสด็จให้พ่อประดิษฐ์ฟังเสียอีกฉบับ ถ้ามีเรื่องราวอะไรต่อไป จะเล่าให้ฟัง
เมื่อไปพบกับพ่อประดิษฐ์ในกรุงเทพฯ ที่เดียว

ตั้งแต่ฉันจดหมายไปถึงพ่อประดิษฐ์จากเมืองเพชรบุรี เมื่อวันที่
๒๙ กรกฎาคม บ่ายวันนั้นออกกระบวนใหญ่ล่องลงมาประทับแรมที่บ้านแหลม
ทอดพระเนตรเห็นเรือเปิดทเล^๑ ทอดอยู่ที่นั่นหลายลำ รับสั่งว่าเรือเปิดทเล
มีประทุนน่าจะสบายดีกว่าเรือฉลอม ใครกราบทูลไม่ทราบบว่าเรือเปิดทเล
เล่นใบเสียดึกกว่าเรือฉลอมด้วย จึงตกลงว่าจะลองเสด็จเรือเปิดทเลเล่นใบ
จากบ้านแหลมตรงมาเข้าปากน้ำท่าจีน^๒ เพราะเมืองสมุทรสงครามแลคลอง

^๑ เป็นเรือต่อ ไข้ใบและแจว ใช้เดินเรือเลียบชายฝั่ง บรรจุผู้โดยสารได้ประมาณ
๕๐ คน

^๒ คือบริเวณที่แม่น้ำท่าจีนไหลลงสู่อ่าวไทย ณ ตำบลบางหญ้าแพรก อำเภอเมือง
สมุทรสาคร จังหวัดสมุทรสาคร

สุนัขหอน^๑ ก็ได้เคยเสด็จประพาศแล้ว ตระเตรียมเรือเปิดทะเลกัน ๓ ลำ พอเวลาเช้าก็เล่นโบออกจากปากน้ำบ้านแหลม ขึ้นตามเสด็จมาในเรือลำพระที่นั่ง ตอนเช้าคลื่นราบได้ลมดี ได้เห็นเรือเปิดทะเลแล่นเสียรวดเร็วดีกว่าเรือฉลอมจริงดังเขาว่า มาได้สัก ๒ ชั่วโมงพอพ้นปากน้ำแม่กลอง มาตรงบ้านโรงกุ้งออก ๆ จะมีคลื่น เรือโยนแรงขึ้นทุกที ๆ มีคนที่ไปตามเสด็จด้วยกันเมาคลื่นลงหลายคน แต่ฉันมั่นใจว่าตัวเองคงไม่เมา เคยไปตามเสด็จทะเลมา ถ้าจะนับเที่ยวก็แทบไม่ถ้วนไม่เคยเมาคลื่นกับใครง่าย ๆ แต่อย่างไรวันนี้ดูออกจะสวิงสวายใจคอไม่สู้ปรกติแต่แข็งใจทำหน้าที่ขึ้นมาได้สักชั่วโมงหนึ่ง คลื่นเจ้ากรรมก็หนักขึ้น ลงปลายฉันเองก็ลงล้มนอนกับเขาอีกคนหนึ่ง เข้าต๋มสี่กระษัตริ

^๑ คลองสุนัขหอน หรือคลองหมาหอน เป็นคลองเชื่อมแม่น้ำท่าจีน เมืองสมุทรสาคร กับแม่น้ำแม่กลอง เมืองสมุทรสงคราม เดิมเป็นที่น้ำขุ่นตื้นเขิน ทำให้การคมนาคมไม่สะดวก ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กองขุดแก้มแยกตรงน้ำชนเข้าไปในทุ่งโพธิ์หัก แล้วขอแรงกระบือของราษฎรลงเหยียบย่ำในคลองนั้น ทำให้ทางน้ำไหลสะดวกขึ้น

อนึ่ง ในสมัยโบราณ คลองสุนัขหอนถือเป็นเส้นทางหลักในการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปแม่กลองหรือเมืองราชบุรี โดยล่องเรือตามลำน้ำเจ้าพระยาไปเข้าคลองดาวคะนอง ออกสมุทรสาคร แล้วเข้าคลองสุนัขหอนไปออกแม่น้ำแม่กลอง เมืองสมุทรสงคราม แล้วจึงต่อไปยังเมืองราชบุรี ซึ่งเป็นเส้นทางที่อ้อม ทำให้เสียเวลามาก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กองขุดคลองดำเนินสะดวก แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ การเดินทางระหว่างกรุงเทพฯ กับราชบุรีจึงใช้เวลาน้อยลงกว่าเดิม คือ เดินทางจากปากคลองบางกอกใหญ่ไปเข้าคลองภาษีเจริญ ออกแม่น้ำท่าจีนที่ตำบลบางยาง เมืองสมุทรสาคร แล้วเข้าคลองดำเนินสะดวก ไปออกแม่น้ำแม่กลองที่ตำบลบางนกแขวก เมืองสมุทรสงคราม แล้วตรงไปเมืองราชบุรี

แผนที่แสดงคลองสุพรรณและคลองสำคัญในพื้นที่สมุทรสาครและสมุทรสงคราม

[ที่มาภาพ : ตรงใจ หุตากร และนักทฤษฎี ยอดราช. กลุ่มจารึกเสาหลักเส้น
คลองภาษีเจริญ - ดำเนินสะดวกในจังหวัดสมุทรสาคร. (๒๕๖๐). [ออนไลน์].
สืบค้นเมื่อ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๔ จาก เว็บไซต์ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
(องค์การมหาชน) <http://www.sac.ac.th>]

หากกระษัตริย์อะไรที่ทรงทำในวันนี้ รับพระราชทานไม่ไหว ลงนอนเหมะอยู่น่าเสียดอนศีศะ^๑ เรือ นึกน้อยใจนายมานพ^๒ เห็นเพื่อนกันเมาคลื่นชอบแต่จะหาน้ำหาเข้ามาช่วยหยอดนึกลับเอากล้องมาถ่ายรูปกันเล่นเห็นเป็นสนุกแต่จะตอบแทนอย่างไร เราก็เมาคลื่นเต็มทน ต้องนั่งนอนเฉยจนเรือแล่นใบเข้าปากน้ำทำจิ้นจิงลูกโง่งขึ้นได้หัวเหมือนไส้จะขาด เทียวคันคว่ำหาอะไรกินได้แต่เข้าตัมซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เก็บรักษาไว้พระราชทานขามหนึ่ง นอกจากนั้นจะเป็นลูกหมากรากไม้อะไรไม่มีเหลือ เพราะพวกที่เขาไม่เมาคลื่นว่ากันเสียชั้นหนึ่งแล้ว เหลืออยู่เท่าใดพวกที่หายเมาคลื่นก่อนฉันยังช่วยกันซ้ำเสียหมด เพราะฉันออกมาอนแน่วอยู่ทางหัวเรือลูกไปไม่ทันที่ได้กินเข้าตัมขามหนึ่งก็เพราะรับสั่งให้รักษาไว้พระราชทานฉันโดยเงาะถ้าหาไม่ เข้าตัมขามนั้นก็คงจะพลอยสูญไปด้วย แต่อย่างไรก็ตามเกิดพอเข้าแม่น้ำได้ก็นึกสาปส่งว่า ขึ้นชื่อว่าเรือเปิดทเลถึงจะแล่นใบเสียดิดิกว่าน้ำอีกสักเท่าใด ๆ ก็เห็นจะไม่ยอมไปเรือเปิดทเลอีกแล้ว

^๑ ศีระชะ

^๒ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) เป็นบุตรพระมงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง) และท่านขวัญายไข่ เกิดเมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ เริ่มรับราชการเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายสุจินดา หุ้มแพร มหาดเล็กเวรลิทธิ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๙ รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวา โปรดเกล้าฯ ให้นายสุจินดาตามเสด็จเป็นผู้รับใช้ใกล้ชิด ในตำแหน่งพนักงานห้องพระบรรทม มีหน้าที่ถวายเครื่องแต่งตัวและเป็นผู้เก็บรักษาเครื่องพระภูษาฉลองพระองค์ เครื่องทรงพระอักษร และรับใช้การเบ็ดเตล็ดในพระองค์ทั่วไป นับแต่นั้นมาเมื่อเสด็จประพาสที่ใด ก็จะทรงไว้วางพระราชฤทัยให้นายสุจินดาเป็นผู้ติดตามรับใช้ใกล้ชิดพระองค์ทุกแห่ง ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๑ โปรดเกล้าฯ เลื่อนเป็นเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ เลื่อนเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก

พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)

ตลาดบ้านท่าฉลอม เมืองสมุทรสาคร

ภายหลังจากการราษฎรตำบลท่าฉลอมร่วมกันสละเงินปรับปรุงพื้นที่
ให้เกิดความสะดวกเรียบร้อย โดยนำเงินที่ได้มาสร้างถนนปูอิฐและจัดจ้าง
คนดูแลทำความสะอาดขยะมูลฝอย นำไปสู่การจัดตั้ง “สุขาภิบาลท่าฉลอม”
เป็นสุขาภิบาลแห่งแรกในหัวเมือง เมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔

เสด็จมาถึงท่าจีน พอเวลาบ่ายแฉะขึ้นซื้อเสบียงที่ตลาดบ้านท่าฉลอม^๑ แล้ว เรือกระบวนใหญ่ยังมาไม่ถึง จึงไปพักทำครัวเย็นที่วัดโกรกกราก^๒ ตัวฉันเองยังรู้สึกบอบช้ำเรื่องเมาคลื่นไม่หาย นึกว่าถ้าได้อาบน้ำเสียสักที เห็นจะสบายจึงขึ้นไปขอน้ำอาบบนกุฏิพระ ไปเห็นตุ่มน้ำตั้งเรียงกันอยู่บนนอกชานแป้นแถวเหมือนที่วัดประดู่ เข้าใจว่าท่านเจ้าของกุฏิคงเป็นพระหมอน้ำมนต์ การก็จริงดังคาด พอฉันไปขออาบน้ำ ท่านก็เข้าใจว่าฉันจะไปขอรดน้ำมนต์ ซ้ำมือให้ไปนั่งที่ข้างตุ่ม ฉันได้เคยเห็นเยี่ยงอย่างที่วัดประดู่มาแล้ว จึงพลัดผ้าเข้าไปนั่งที่ข้างตุ่มทำท่าทางเอาอย่างตาขากปูที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ท่านพระก็เอาขันมาตักน้ำเสกเป่ารดน้ำมนต์ให้ ฉันนึกๆ ในใจว่า น่าจะลองขากปูหรือดินบดๆ ถวายพระสักที แต่ก็มายังใจเห็นไม่ได้การ บาปกรรม แลถ้าคนแถวนี้มีใครรู้จักว่าฉันเป็นใคร ก็จะเกิดเสียชื่อเสียง จะเลยเห็นกรรมทันตา

^๑ หมายถึง ตลาดท่าจีน เมืองสมุทรสาคร ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสเมืองนครเขื่อนขันธ์ หลังจากนั้นในที่ประชุมเสนาบดีเมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ มีรับสั่งว่าถนนและตลาดเมืองนครเขื่อนขันธ์สกปรกเหมือน “ตลาดท่าจีน” สมเด็จพระมหาธรรมราชาดำรงราชานุภาพ จึงมีพระดำริให้ปรับปรุงพื้นที่บริเวณตลาดท่าจีนให้มีความสะอาดเรียบร้อย พระยาพิไชยสุนทร ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาคร จึงประชุมหารือกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบลท่าฉลอม พร้อมทั้งชักชวนพ่อค้าประชาชนในตำบลท่าฉลอมให้ร่วมกันระดมทุนทรัพย์เพื่อปรับปรุงตลาด รวมเป็นเงินทั้งสิ้น ๕,๔๗๒ บาท โดยนำเงินที่ได้มาสร้างถนนและจัดจ้างคนดูแลทำความสะอาดขยะมูลฝอย นำไปสู่การริเริ่มจัดตั้ง “สุขาภิบาลท่าฉลอม” เป็นสุขาภิบาลแห่งแรกในหัวเมือง เมื่อวันที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (นับตามปฏิทินแบบเก่า) โดยสนับสนุนส่งเสริมให้ท้องถิ่นบริหารงานเพื่อประโยชน์สุขของราษฎรในพื้นที่ มุ่งเน้นการจัดการดูแลความสะอาดเป็นระเบียบเรียบร้อยในชุมชน และเสริมสร้างสุขอนามัยที่ดีของราษฎร

^๒ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน ตำบลโกรกกราก อำเภอเมืองสมุทรสาคร จังหวัดสมุทรสาคร

พระปฐมเจดีย์ เมืองนครปฐม

แต่น้ำมนต์ของท่านองค์นี้ดีจริง ตั้งแต่รดแล้วรู้สึกวโล่งใจ หายเมาคื่นสนิท ดีทีเดียว

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จกระบวนต้น ออกจากเมืองสมุทรสาครขึ้นไปตามลำน้ำ^๑ ไปพักทำครัวเข้าที่วัดบางปลา^๒ ส่วนกระบวนเรือใหญ่ให้ตรงขึ้นไปจอดที่บ้านจรัญราย^๓ แขวงเมืองนครชัยศรี ระยะทางวันนี้ไกลด้วยไม่มีอะไรสนุกด้วย ที่สุดเมื่อเสด็จไปแวะทำครัวเย็นที่วัดดินท่า ก็เป็นวัดศาลารวนเรวอนจะหักพัง ซ้ำถูกฝนถูกพายุ จนกลางคืนจึงได้ออกเรือแจวลำขึ้นมามีด ๆ รอดตัวที่ได้น้ำขึ้น แจวตามน้ำขึ้นมาจนใกล้บ้านท่านา พบเรือไฟได้พ่วงต่อขึ้นมาถึงพลับพลาแรมเกือบ ๕ พุ่ม

วันที่ ๑ สิงหาคม เสด็จรถไฟ^๔ ไปประพาศพระปฐมเจดีย์ ทำครัวเข้าที่ลานพระ เจ้าคุณสุนทรเทศา^๕ แกงไก่ดีพอใช้ เพราะไก่พระปฐมเป็นที่เลื่องลืออยู่ด้วย แล้วลงเรือล่องมาประพาศที่พระปะโทน มาพบมิวเซียมใหญ่ซึ่งใจษกันว่ามีอยู่ที่นั่น คือท่านสมภารวัดพระปะโทนเป็นผู้เก็บรวบรวมสะสมของโบราณ

^๑ แม่น้ำท่าจีน

^๒ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีนที่บ้านบางปลา ตำบลบ้านเกาะ อำเภอเมืองสมุทรสาคร จังหวัดสมุทรสาคร

^๓ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลจรัญราย อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

^๔ ทางรถไฟสายธนบุรี - เพชรบุรี สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

^๕ พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม (ชม สุนทรารชุน) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๖ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาศรีวิไชยชนินทร์ ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ ต้นสกุล สุนทรารชุน

ที่ชุดได้ในแถวพระปฐมพระปะโทนไว้มาก แต่ข่าวว่าเก็บซุกซ่อนมิได้ยอมให้
ผู้หนึ่งผู้ใดดูเป็นอันขาด ครั้นเสด็จไปถึง ไปถามถึงเรื่องของเก่า ท่านสมภารก็
ยินดีเชิญเสด็จเข้าไปในกุฏิ แล้วยกหีบห่อของโบราณที่ได้สะสมไว้มากถวายให้
ทอดพระเนตร แลยอมให้ทรงเลือกแล้วแต่จะพอพระราชประสงค์ ทรงเลือกได้
เครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณคือพระพุทธรูปเป็นต้น ซึ่งเป็นของแปลกดีหลายอย่าง
ออกจากพระปะโทนมาประทับทำครัวเย็นที่บ้าน ซึ่งพระยาเวียงไฉน^๑ ออกไป
ตั้งผสมน้ำอยู่ที่ธรรมศาลา แล้วเสด็จกลับมาทางเรือถึงบ้านนี้ราวเวลาสัก ๒ หุ่

วันที่ ๒ สิงหาคม ฉันทวงน้าขึ้นมาก่อน ทราบว่าเสด็จแวะประพาศ
ที่คลองบางภาษี^๒ แล้วเสด็จต่อมาถึงสองพี่น้อง^๓ เวลาค่ำ

ตามกำหนดเดิมกะว่าจะเสด็จถึงสองพี่น้องราวเวลาบ่ายสัก ๒ โมง
จะประพาศบ้านสองพี่น้องแลบ้านบางลิ้นไยในวันนั้น รุ่งขึ้นจะออกกระบวน
จากสองพี่น้องแต่เข้าไปประทับแรมที่เมืองสุพรรณทีเดียว แต่เสด็จมาถึงเย็น
เวลาไม่พอประพาศ จึงต้องกระะยะทางแก้ไขใหม่ คือวันที่ ๓^๔ เข้าจะประพาศ
บ้านสองพี่น้อง จะออกจากสองพี่น้องต่อเวลากลางวัน จะไปถึงเมืองสุพรรณ
ไม่ได้ จะต้องจัดที่ประทับแรมกลางทางระหว่างสองพี่น้องกับเมืองสุพรรณ

^๑ สันนิษฐานว่าเป็น พระยาเวียงไฉนธนบาล (แจ็ก เกตุทัต)

^๒ อยู่ในอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม

^๓ ปัจจุบันคือ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๔ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖
พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “เวลาเช้าเสด็จประพาศตลาดตำบลสองพี่น้อง
เวลาบ่ายเสด็จออกจากคลองสองพี่น้อง แวะเสวยวัดบางสาม...”

อีกแห่งหนึ่ง รับสั่งให้กรมหลวงดำรง เสด็จไปเลือกแลจัดที่สำหรับประทับแรม
ฉันถูกมีน่านี่ไปตามเสด็จกรมหลวงดำรง จึงได้ออกเรือล่องนํามาแต่เช้ามีด
กรมหลวงดำรงทรงเลือกเห็นที่วัดบางบัวทอง^๑ เป็นที่สมควรดี ตกกลางจะให้จัด
ที่ประทับแรมที่นั่นฉันนั้น ฉันออกนึกหนักใจว่าเวลามีเพียงราว ๔ ชั่วโมง ไม้ได้^๒
ผู้คนแลเครื่องมือก็ไม่มี จะทำอย่างไรกันจึงจะมีที่ประทับทันเสด็จ ฉันทูลถาม
กรมหลวงดำรง ท่านรับสั่งว่ามีมากันเท่านี้ ก็ลองดูว่าจะทำได้อย่างไร มีรับสั่ง
ให้เรียกประชุมอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมกันแล้ว รับสั่งว่าวันนี้เจ้านาย
ของเราจะเสด็จมาประทับแรมที่ตรงนี้ เราจะต้องช่วยกันแคว่ถางแลทำสะพาน
ที่จอดเรือพระที่นั่งให้ทันเสด็จ พวกแกละชาวบ้านแถวนี้ยังไม่ได้เคยรับเสด็จเลย
แลที่ยังไม่ได้เคยเห็นเจ้านายของแกละเองก็จะมีเป็นอันมาก ให้กำนันผู้ใหญ่บ้าน
ไปเที่ยวป่าวร้องราษฎรในแถวนี้มาช่วยกันรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว มีมีดพร้า
เครื่องมือให้เอามาด้วย ช่วยกันทำรับเสด็จสักที่จะได้หรือไม่ พวกกำนัน
ผู้ใหญ่บ้านพากันรับอาสาแข็งแรง ต่างคนเที่ยวติดตามเรียกลูกบ้าน แลหาไม้ได้
มาทำการตามรับสั่ง

ใน ๒ ชั่วโมงมีคนมาช่วยทำงานสักสามสี่ร้อย ดูเต็มใจแรงข้อ
ที่จะทำการรับเสด็จด้วยกันทุกคน แม้แต่พวกผู้หญิงที่ไม่ได้ถูกขอแรงทำงาน
ก็พากันมารับอาสาตั้งเตาหุงข้าวทำครัวเลี้ยงคนทำงาน ประเดี๋ยวมีคนเอา
เข้ามาให้ ประเดี๋ยวมีใครเอาปลามาเติม ตลอดลงไปจนผักหญ้าหมากบุหรื

^๑ ปัจจุบันคือ วัดรางบัวทอง ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๒ ไม้ต่าง ๆ

ก็มีผู้เอามาช่วย กรมหลวงดำรงจะขอใช้เงินค่าเสบียงอาหารให้ก็ไม่มีความ
ยอมรับว่าอยากจะช่วยกันรับเสด็จ พอบ่าย ๔ โมง การแล้วเสร็จเลี้ยงกัน
เอิกเกริกสนุกสนานร่าเริงงานไหว้พระอย่างใหญ่ๆ ใครได้เห็นแล้วจะต้องยินดี
ด้วยเห็นได้ว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความสามัคคีต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร

ส่วนข้างทางที่เสด็จนั้น ได้ยินว่าเสด็จไปประพาศข้างปลายคลอง
สองพี่น้อง จะประพาศที่ใดบ้างหาทราบไม่ ได้ความแต่ว่านายวงศ์วันไปถูก
หมากัด ประพาศคลองสองพี่น้องแล้วเสด็จมาพักทำครัวเย็นที่วัดบางสาม^๑
เมื่อทำครัวอยู่นั้น พวกเราใครตกเบ็ดได้ปลาเทโพตัว ๑ ทราบว่าแกงเทโพ
วันนั้นอร่อยนัก แต่นายอัษฎาวุธเคราะห์ร้ายไปตกช่องที่วัดบางสาม พกข้าว
ไปหน่อยหนึ่ง เสด็จมาถึงที่ประทับวัดบางบัวทองเวลาประมาณสัก ๒ ห่ม

วันที่ ๔ เวลาเข้าออกกระบวนเรือไฟพุ่งขึ้นไปได้เพียงบางปลาม้า^๒
ถึงที่น้ำตื้น ต่อนั้นต้องแจวขึ้นไปจนถึงเมืองสุพรรณบุรี จอดเรือพระที่นั่ง
ประทับที่สุขุมาราม^๓ ชื่อสุขุมารามที่เรียกนี้ เรียกตามได้ยินรับสั่ง เห็นจะเป็น

^๑ ตั้งอยู่ที่ตำบลบางตะเคียน อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

^๒ ปัจจุบันคือ อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

^๓ บ้านเดิมของเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเคยเสด็จฯ ไปประทับ ๒ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อเสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗
และครั้งที่ ๒ เมื่อเสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า พ.ศ. ๒๔๕๑ เดิมมีพระราชดำรัส
เรียกชื่อบ้านหลังนี้ว่า “สุขุมาราม” ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๑ พระราชทานนามใหม่ว่า “บ้านยะมะ
ราชโช” มีความหมายว่า คู่มารมีของพระเจ้าแผ่นดิน

ชื่อพระราชทาน ไม่ได้ยินพวกชาวสุพรรณเขาเรียก ความจริงนั้น ที่ตรงนั้น
เป็นบ้านเดิมของเจ้าคุณสุขุม^๑ ญาติวงศ์ของท่านยังอยู่หลายคนได้พากันมา
รับเสด็จเฝ้าที่แห่น ดูทรงพระกรุณามาก แต่คำว่าอารามๆ เคยได้ยินแต่เป็น
ชื่อวัด นี่ทำไมจึงเอามาพระราชทานต่อท้ายชื่อบ้านเจ้าคุณสุขุม ชื่อนี้ฉันยัง
ตรองไม่เห็น

เสด็จเมืองสุพรรณคราวนี้เป็นที่น่าเสียดายอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยไม่ถูก
ระดูเหมาะ ในเวลานี้แม่น้ำยังน้อยจะเที่ยวทางเรือก็ขัดข้อง ส่วนทางบก
ฝนก็ตกพอแผ่นดินเป็นหล่มเป็นโคลน จะไปไหนก็ยาก เพราะฉะนั้นจึงเสด็จ
ประพาศได้ที่ใกล้ๆ ในบริเวณเมือง ในวันที่ ๔ นั้น เสด็จไปประพาศเหนือน้ำ
ประทับเสวยที่วัดแค วันที่ ๕ เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง วัดมหาธาตุ^๒

^๑ เจ้าพระยาอมราช (บ้าน สุขุม) เป็นบุตรของนายกลั่นและนางผึ้ง
ชาวเมืองสุพรรณบุรี เกิดเมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ เดิมอุปสมบทที่วัดหงส์
แล้วลาสิกขามารับราชการ ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๘ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็น
ขุนวิจิตรวรสาสน์ ในกรมพระอาลักษณ์ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๔ เป็นหลวงวิจิตรวรสาสน์
ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๖ เป็นพระวิจิตรวรสาสน์ และ พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นพระยาสุขุมนัยวินิต
ตามลำดับ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๙ เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๐
เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลและบัญชาการกรมสุขาภิบาล ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๑
โปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นเจ้าพระยาอมราช ถึงรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ต้นสกุล สุขุม

^๒ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เป็นวัดสำคัญคู่บ้านคู่เมืองสุพรรณบุรีมาแต่อดีต
ตั้งอยู่บริเวณศูนย์กลางของเมืองโบราณสุพรรณบุรี ริมฝั่งแม่น้ำสุพรรณบุรี (แม่น้ำท่าจีน)
ด้านทิศตะวันตก

เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

บ้านยมราชในปัจจุบัน

หลักเมือง แล้ววัดพระป่าเลไลยก์ เวลาบ่ายออกกระบวนล่องลงมาประทับแรมที่บางปลาหมอ ถึงยังวันอยู่ จึงทรงเรือพระที่นั่งเล็กล่องลงมาประพาศข้างใต้ประทับเสวยเย็นที่วัดบางยี่หน^๑

วันที่ ๖ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือเสด็จในกระบวนใหญ่ เรือไฟจุ่งเข้าคลองบางปลาหม่อมมาทางคลองจรเข้ใหญ่ เวลากลางวันถึงบ้านผักไห่^๒ จอดเรือประทับแรมที่บ้านหลวงวารี^๓ เวลาบ่ายทรงเรือเมล์ของหลวงวารี

^๑ มีข้อสังเกตว่า ในเอกสารประวัติศาสตร์เรื่อง **พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑** พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสเรียกนามวัดนี้ว่าอย่างล้าลองว่า “วัดแป๊ะชะ” เนื่องจากเมื่อคราวเสด็จประพาสครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๔๗ มีราษฎรนำปลาแป๊ะชะมาถวายขณะประทับเสวยพระกระยาหารเย็น

^๒ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “ออกจากบางปลาหมอ เข้าคลองบางปลาหม่อมคลองจรเข้ใหญ่ แลคลองบางชี [ปัจจุบันคือ คลองบางคี-บก.] ออกแม่น้ำผักไห่...”

^๓ หลวงวารีโยธารักษ์ (อ่วม) เป็นต้นสกุล “ญาณวารี” สมรสกับนางสมบุญธิดาของหลวงชลญาณวิจิตร (ข้า) ตำแหน่งปลัดกรมฝ่ายขวา ในกรมฝัพายฝ่ายพระราชวังบวร มีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านผักไห่ เป็นผู้มั่งคั่งมีทรัพย์สมบัติมาก หลวงวารีโยธารักษ์และนางสมบุญเป็นราษฎรที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนิทนมนคุ้นเคยเป็นอย่างยิ่ง มีพระราชดำรัสเรียกว่า “เพื่อนต้น” ต่อมาเมื่อเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า พ.ศ. ๒๔๕๑ ก็ได้เสด็จฯ ไปประทับที่บ้านหลวงวารีโยธารักษ์อีกครั้งหนึ่ง

ขึ้นไปประพาศข้างเหนือน้ำ^๑ เสด็จกลับมาถึงพลับพลาแรมสัก ๒ พุ่ม

การเสด็จคราวนี้เป็นที่เรียบร้อยมีความสุขสบายด้วยกัน คือพระเจ้าอยู่หัว
โดยเฉาะ เวลานั้นนับว่าทรงสบายหายประชวรเป็นปกติแล้วได้

นายทรงอนุภาพ

^๑จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖
พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ระบุว่า “...บ่ายทรงเรือเมล์ไปเหนือน้ำเข้าแขวงอ่างทอง
เสวยที่ตรงข้ามกับวัดท่าช้าง”

บ้านเรือนริมคลองในภาคกลาง

จดหมายฉบับที่ ๗

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ

วันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันตามเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ต่อมาอีกสองวัน ฉันก็ไปที่บ้านพ่อประดิษฐ์ หมายความว่าไปเยี่ยมเยียนถามข่าวคราวคนที่บ้านบอกว่า พ่อประดิษฐ์ออกไปเมืองสงขลาเสียแต่เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม แลไม่ทราบกำหนดว่าจะกลับเมื่อใดแน่ ฉันเสียตายที่มากแล้วคลาศกับพ่อประดิษฐ์เสียดังนี้ เมื่อกำลังไปตามเสด็จ ฉันได้มีจดหมายมาถึงพ่อประดิษฐ์หลายฉบับ พ่อประดิษฐ์จะได้รับทั้งหมดหรือพลัดพรายหายสูญไปเสียบ้างก็ไม่ทราบ ฉันได้บอกมาในจดหมายฉบับหลังที่ส่งมาจากบ้านพักให้ว่า ถ้ามีข่าวคราวในการเสด็จต่อมาอย่างไร จะไว้มารเล่าให้ฟังเมื่อถึงบ้าน มาไม่พบกันเสียเช่นนี้ ยังมีข่าวคราวอีกเล็กน้อย จึงบอกมาให้ทราบในจดหมายฉบับนี้

วันที่ ๗ สิงหาคม กำหนดระยะทางเสด็จตามที่กะไว้ ในวันนั้นกระบวนเรือใหญ่จะล่องลงมาทางบ้านเจ้าเจ็ด^๑ แลบางไทร ไปรอเสด็จที่บางปิ่น แต่พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จกระบวนต้นแยกขึ้นทางบางโพงผาง^๒ เข้าคลองบ้านกุ่ม^๓ มาออกภูเขาทอง ล่องลงมาบรรจบกระบวนใหญ่ที่บางปิ่น แต่ไปเกิดเข้าใจ

^๑ อยู่ในอำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

^๒ อยู่ในอำเภอป่าโมก จังหวัดอ่างทอง

^๓ อยู่ในอำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ผิดกันด้วยเหตุใดไม่ทราบ พวกหัวเมืองเข้าใจว่ากระบวนเรือใหญ่จะแยกขึ้นทางบางโพงผาง แล้วไปล่องลงทางลำน้ำสีกุก^๑ พวกนำร่องนำเรือกระบวนใหญ่ไปทางบางโพงผาง เรือกระบวนต้นตามมาภายหลังติดกระบวนใหญ่ ถูกทั้งคลื่นแลเครื่องบูชาชนได้รับเสด็จทั้งสองฟาก เป็นเหตุให้ลำบากแลขัดข้องแก่การประพาสเป็นอันมาก จะรีบไปก็จะเข้าไปถูกคลื่นอยู่ระหว่างกลางกระบวนใหญ่ จึงจำเป็นต้องรอเรือลากตุงๆ ตามมา จะหาที่แวะทำครัวเข้าที่วัดวาแห่งใด พระกัลยาณังชยันโตตั้งเครื่องบูชาเสียทุกวัด แต่เสาะแสวงหาที่ทำครัวมาจนหิวอ่อน จึงมาพบบ้านแห่งหนึ่งที่บางหลวงอ้ายเอียง ดูท่าทางชอบกล มีสะพานแลโรงยาวอยู่ริมลำน้ำเรือนฝากระดานเจ้าของบ้าน เห็นจะเอาไศรยทำครัวเลี้ยงกันที่นั่นได้ จึงแวะเรือเข้าไปได้ถาม ได้ความว่าเป็นบ้านกำนัน แต่ตัวกำนันไปค้าข้าว อยู่แต่นายช้าง^๒ อำแดงพลับ พ่อตาแม่ยายออกมาต้อนรับแข็งแรง ตัวยายพลับเองก็มาช่วยทำครัวด้วย

^๑ ชื่อเรียกแม่น้ำน้อย ช่วงที่ไหลผ่านอำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

^๒ นายช้าง เป็นบุตรของนายแดงและนางบุญ ชาวบ้านบางหลวงอ้ายเอียง แขวงกรุงเก่า เกิดเมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๘๙ สมรสกับนางพลับ ธิดาของนายสุขและนางพิมพ์ นับเป็นคฤหบดีซึ่งบริหารด้วยทรัพย์สมบัติในตำบลบางหลวงอ้ายเอียง ภายหลังการเสด็จประพาสคันครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานปิ่นมาเซอร์แก่นายช้างและหีบหมากเงินสลักลายอักษรพระนามแก่นางพลับ พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ตั้งนายช้างเป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนารถ มีพระราชดำรัสเรียกว่า “เพื่อนคัน” ปรากฏหลักฐานว่า พระองค์เคยเสด็จฯ ไปประทับที่บ้านนายช้างถึง ๓ ครั้ง คือ ในคราวเสด็จประพาสคันครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จประพาสคันครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙ และเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า พ.ศ. ๒๔๕๑ นายช้างถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ต้นสกุล คชาธาร

บริเวณแม่น้ำน้อยไหลมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา
ณ วัดสนามไชย อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

นายช้าง ต่อมาโปรดเกล้าฯ
ตั้งเป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนารถ

นางพลับ ภรรยานายช้าง

นายช้าง นางพลับ และบุตรหลาน

เรือนนายช่าง เมื่อครั้งเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙

ดูท่าทางนายช่างเห็นจะรู้จักผู้ลากมากดีกว้างขวาง พอเห็นพวกเรา ก็ไม่ต้องได้ถามว่าใครเป็นใคร เข้าใจเอาที่เดียวว่าเราเป็นพวกขุนนางที่ตามเสด็จ มาข้างหลัง บอกว่าเสด็จไปเมื่อสักครู่นี้เอง เชิญให้พวกเราเข้าไปนั่งบนแคร่ ในโรงยาว หาน้ำร้อนน้ำชามาตั้ง แล้วเข้าไปนั่งเคียงไหล่สนทนากับ พระเจ้าอยู่หัวมิได้มีความรู้สึกแลสงไสย ที่เราคาดว่าแกกว้างขวางทางรู้จัก ผู้ลากมากดี ก็สมดังถ้อยคำที่แก่เล่า ว่าแก่ได้เคยลงมาบางกอกบ่อยๆ แลบุตร ชายของแก่ก็บวชเป็นเณรอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร แกรู้จักขุนน้ำขุนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัวแก่ก็เคยเฝ้า มีใครสอดถามเข้าไปตรงนี้ว่า แกจำพระเจ้าอยู่หัว ได้หรือไม่ แกกลับขู่เอาว่าทำไมจะจำไม่ได้ เคยเฝ้าแล้ว แลพระรูปก็ยังมติดอก อยู่บนเรือน เลยชวนพวกเราขึ้นไปบนเรือน ไปนั่งคุยที่หอนั่งอีกพักหนึ่ง ประเดี๋ยว ได้ยินเสียงยายพลับอะอะขึ้นที่ในครัว ได้ความว่าแกเอ็ดหมื่นสรรพกิจ^๑ เรื่องซิมแกง แกว่าเป็นผู้ลากมากดีทำไมถึงซิมแกงด้วยจ้ะ เขาถือกันไม่รู้หรือ เลยฮากันใหญ่

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ พระราชโอรสใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาสังวาล ประสูติเมื่อวันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้ตามเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ทรงซื้อกล้อง ถ่ายภาพยนตร์กลับมายังเมืองไทยด้วย ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๓ ปรากฏหลักฐานว่าทรงเป็นผู้ถ่ายทำภาพยนตร์และจัดฉายภาพยนตร์ในงานประจำปีวัดเบญจมบพิตรฯ นับว่าทรงเป็นช่างถ่ายภาพยนตร์ชาวไทยคนแรก จึงทรงได้รับการยกย่องว่าเป็น “พระบิดาแห่งภาพยนตร์ไทย” สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ต้นราชสกุล ทองแถม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)
สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

การทำครัวที่บ้านนายข้างวันนี้สนุกยิ่งกว่าที่ได้เคยทำมาในที่อื่น ๆ ด้วยเจ้าของบ้านทั้งผัวเมียรับแรงแรงขอบ แลมิได้มีความสงสัยว่าผู้ใดเป็นใครเลย เมื่อเลี้ยงดูกันเสร็จแล้ว นายข้างได้ปรารภว่า อยากจะได้ปิ่นเมาะเซอร์สักกระบอกหนึ่ง เขาว่าจะสั่งเสียซื้อหาต้องขออนุญาต แก่ไม่รู้ว่าจะไปขออนุญาตที่ไหน ขอให้คุณ (คือพระเจ้าอยู่หัว) ช่วยเป็นธุระซื้อหาให้แก่สักที ส่วนเงินทองราคาปิ่นจะสิ้นยังเท่าใดไม่เป็นไร แก่จะคิดให้ ๆ เต็มราคาอย่าวิตกเลย “คุณ” ก็ยินดีรับเป็นพระธุระที่จะให้นายข้างได้ปิ่นเมาะเซอร์ดังประสงค์ เมื่อก่อนจะออกเรือจากบ้านนายข้าง พระราชทานกระดาดชนบัตรของหนึ่ง ดูเหมือนเป็นเงินสักสามหรือสี่ร้อยบาท ตอบแทนที่นายข้างรับเสด็จ บางทีนายข้างจะรู้ว่าใครเมื่อตรวจชนบัตรดูรู้ว่าจำนวนเงินมาก ผิดปกติที่ผู้อื่นจะให้ในการเช่นนี้

เมื่อเสด็จประพาศบ้านนายข้าง ใคร ๆ สนุกหมด เว้นแต่พระยาโบราณ^๑ ผู้แทนเทศาภิบาล ซึ่งไปในท้ายเรือพระที่นั่ง ถูกบังคับให้ซ่อนตัวอยู่ในประทุน เพราะคนแถวนั้นรู้จัก ต้องส่งเข้าส่งน้ำพระยาโบราณเหมือนกับคนโทษ ต่อออกเรือแล้วจึงพ้นทุกข์ เสด็จมาถึงบางปิ่นเวลาบ่าย ๕ โมง ทรงรถไฟพิเศษกลับกรุงเทพฯ ในวันนั้น เป็นจบเรื่องระยะทางเสด็จประพาศันแต่เท่านี้

นายทรงอำนาจ

^๑ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

ป.ล.^๑ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว รุ่งขึ้นนายช่างกับยายพลับพาลูกหลานลงมาเกือบหมดครัว แยกเที่ยวสืบถาม เมื่อได้ความว่าใครได้ไปตามเสด็จที่บ้านแกบัง ก็เที่ยวไปกราบไหว้ขอขมาไม่เลือกหน้า ดูจนน่าสงสารฉันถามแกว่าทำไมจึงได้รู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แยกบอกว่าพอเสด็จแล้วพวกเพื่อนเขาพากันมาถามข่าว มีผู้ที่เขาจำพระเจ้าอยู่หัวได้มาบอกยืนยันว่าพระเจ้าอยู่หัวแน่ แยกเห็นสมด้วยเงินที่ได้พระราชทานถึง ๔๐๐ บาท เกินกว่าผู้ใดนอกจากพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทาน ก็ยิ่งตกใจ จึงรีบจัดเรือพาลูกหลานล่องลงมากรุงเทพฯ ในวันรุ่งขึ้น แยกจะไปกราบทูลถึงวอนเจ้านายที่ตามเสด็จขอให้พาเข้าเฝ้า จะไปกราบทูลขอขมาพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่จะได้เฝ้าแล้วหรือยัง ฉันยังไม่ทราบ

ท.อ.

^๑ มีข้อสังเกตว่า จดหมายฉบับที่ ๗ ใน หนังสือพิมพ์ทวีปัญญา ประจำเดือนกันยายน ร.ศ. ๑๒๕ มีข้อความที่ระบุแตกต่างไปว่า “...ป.ล. ฉันนึกขึ้นได้ว่าในจดหมายของฉันฉบับ ๑ มีถึงพ่อประดิษฐ์ที่เล่าถึงเรื่องเสด็จเมืองสุพรรณ ดูเหมือนฉันได้เขียนไปในจดหมายว่า เสด็จไปประทับที่สุขุมาราม คือบ้านเดิมของเจ้าคุณสุขุม พ่อประดิษฐ์ออกไปอยู่เมืองสงขลา ถ้าไปเล่าเรื่องข่าวเสด็จประพาศดันให้เจ้าคุณสุขุมฟัง ขอให้เว้นคำสุขุมาราม อย่าไปเรียนให้ท่านทราบ เขาว่าเรื่องอินเรื่องอารามนี้จะเล่นกับเจ้าคุณสุขุมได้แต่เจ้านาย ถ้าคนอื่นไปพลอยเล่นท่านไม่พอใจ ขอให้ระวังจงมาก ท่านจะมาโกรธเอาฉันเข้า”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จดหมายฉบับที่ ๘

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ

วันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑^๑

ถึง พ่อประดิษฐ์

ด้วยเมื่อศก ๑๒๓^๒ ฉันไปตามเสด็จประพาศต้น ได้มีจดหมาย
เล่าเรื่องประพาศครั้งนั้นไปยังพ่อประดิษฐ์ เป็นจดหมาย ๗ ฉบับ จดหมาย
เรื่องนี้ได้ลงพิมพ์ในหนังสือทวีปัญญารายเดือน ตั้งแต่เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๕
เดือนละฉบับจนจบเรื่อง บัดนี้คิดจะรวมจดหมายเรื่องประพาศต้นเข้าพิมพ์
เป็นเล่มเดียวกัน ฉันเที่ยวหาต้นฉบับทั้งที่ลงพิมพ์ในหนังสือทวีปัญญาแลที่
มีต้นร่างอยู่ รวบรวมได้จดหมายแต่ ๖ ฉบับ ขาดจดหมายฉบับที่ ๓ ตอน
เสด็จประพาศเมืองราชบุรี หาต้นฉบับไม่ได้ จึงต้องมีจดหมายฉบับนี้มายัง
พ่อประดิษฐ์ ขอให้ช่วยค้นต้นจดหมายเหล่านั้น ถ้ายังมีอยู่ที่พ่อประดิษฐ์ของ
สงเคราะห์คัดสำเนาจดหมายฉบับที่ ๓ ที่ไปรษณีย์ส่งมาให้ด้วย ถ้าได้สำเนา
มาดังประสงค์ ฉันจะขอบคุณพ่อประดิษฐ์เป็นอันมาก

^๑ จดหมายฉบับที่ ๘ ลงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) เป็นเวลา
ห่างจากจดหมายทั้ง ๗ ฉบับถึง ๘ ปี เป็นฉบับสุดท้ายที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพทรงพระนิพนธ์เพิ่มเติมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ต่อมาจดหมายทั้ง ๘ ฉบับได้ถูกพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ
หม่อมเจ้าบันลือศิริศานต์ ดิศกุล เมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๕

^๒ พ.ศ. ๒๔๔๗

บางทีพอประติษฐ์ได้เห็นจดหมายฉบับนี้ จะนึกกันว่าจดหมายเรื่องประพาศต้นก็ได้ลงพิมพ์ไป ๕-๖ ปีมาแล้ว เหตุใดจึงเพิ่งจะมาคิดรวมพิมพ์เล่มต่อเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้ว คำอธิบายในข้อนี้ขอชี้แจงว่า เมื่อพิมพ์เรื่องประพาศต้นลงในหนังสือทวีปัญญา รายเดือน ผู้ที่อ่านโดยเงาะผู้ที่ได้ตามเสด็จไปด้วยในคราวนั้น พวกเขารายว่าหนังสืออ่านสนุกดี มีผู้อ่านจะให้พิมพ์รวมเล่มแต่ครั้งนั้นแล้ว เพราะเรื่องเสด็จประพาศต้นเป็นเรื่องที่สำหรับเล่ากันเล่นอยู่เรื่องหนึ่ง แต่ฉันไม่เห็นมีสาระพอถึงแก่ควรที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่ จึงได้เพิกเฉยเลยมา ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้ว เรื่องราวต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๕ กลายเป็นเรื่องเก่า “เมื่อกระนั้น” สำหรับชอบเล่าชอบคุยกัน

เรื่องประพาศต้นนี้เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งกลับเป็นเรื่องชอบเล่ากันขึ้น มีเพื่อนฝูงมาชักชวนให้พิมพ์รวมเล่มเรื่องขึ้นใหม่มากกว่าแต่ก่อน ฉันใคร่ครวญดูมาคิดเห็นว่า เรื่องประพาศต้น แม้จดหมายเดิมแต่งเป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเล่นสนุก ๆ ก็จริงอยู่ แต่ถ้ามาอ่านในเวลานี้โดยตั้งใจใคร่ครวญ ก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป เป็นต้นว่าเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎร์ทั่วหน้า สมกับที่ได้ถวายพระนามจากฤไไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า “ปิยมหาราชาราช” ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดารักบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหาแลถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎร์โดยมิได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่างดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาศต้นนี้เป็นพยาน การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือจะสนทนาปราศไต่ให้คุ้นเคยกันเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชธุระได้มาถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตามเสด็จย่อมเคยได้ยินเลททราบความอันนี้ฉันได้เคยเห็นบางทีราษฎรกราบทูลร้องทุกข์ เป็นข้อความซึ่งทรงพระราชดำริห์

พิธีเปิดพระบรมรูปทรงม้า ณ พระลานพระราชวังดุสิต
เนื่องในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๔๐ ปี เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑

พระบรมรูปทรงม้าในสมัยรัชกาลที่ ๕

เห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อว่า ทำเอาเจ้าน้ำที่ตั้งแต่ เสนาบดีลงมาได้ความรำคาญใจหลายคราว บางทีถึงต้องผลัดเปลี่ยนพนักงาน ปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาศเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ความสุข สำนึกของราษฎรได้อีกเป็นอันมาก ไซ้แต่เท่านั้น บรรดาราชฎาที่ได้เสด็จ ไปทรงคั่นเคยในเวลาเสด็จประพาศ พระองค์มิได้ทรงละลืม ในเวลาต่อมา เมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพฯ จะเข้าไปเฝ้าฯ แทน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความปรารถนา บางทีถึงรับสั่งให้เข้าไป รับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวัง รับสั่งเรียกพวกที่ทรงคั่นเคยเหล่านั้นว่า เพื่อนต้น มีอยู่ทั้งชายหญิงแทบทุกหัวเมืองที่ได้เสด็จประพาศ

เมื่อครั้งเสด็จยุโรปใน ร.ศ. ๑๒๖^๑ ได้ทรงหาของฝากมิได้ทำเป็นต้น เข้ามาฝากพวกเพื่อนต้น เมื่อพวกเหล่านั้นทราบว่าจะเสด็จกลับ ใครเข้ามา เฝ้าเยี่ยม ก็ได้พระราชทานของฝาก ไม่เท่าพระราชทานเลยเป็นเครื่องยศ สำหรับพวกเพื่อนต้นถือเข้าเฝ้าฯ ทั้งเวลาเข้ามาเฝ้าในกรุงเทพฯ แลเฝ้าตาม หัวเมืองเวลาเสด็จประพาศไม่ว่าที่ใด ๆ เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัตยุบันนี้^๒ ทรงเคารพต่อพระราชนิยม ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พวก เพื่อนต้นเข้ามาทำบุญให้ทานในงานพระบรมศพ แลถวายพระเพลิงเหมือนกับ เป็นข้าราชการ แลยังพระราชทานเครื่องประดับไม้เท้าสลักอักษรพระนาม

^๑ หมายถึง การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๕๐

^๒ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

จ.ป.ร. ให้ติดไว้เป็นที่รูก ทั้งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เฝ้าฯ แห
เพ็ดทูลพระองค์ได้ต่อไป เหมือนกับเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
ทุกประการ ส่วนราษฎรซึ่งพระองค์ได้ทรงคุ้นเคยมาในเวลาเสด็จประพาส
แต่ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ก็ได้รับ
พระราชทานไม้เท้าแลพระบรมราชานุญาตเหมือนกับพวกเพื่อนต้นใน
รัชกาลก่อน มีจำนวนเพื่อนต้นเพิ่มเติมขึ้นในรัชกาลนี้อีกหลายคน ฉันท้เข้าใจว่า
ธรรมเนียมประพาสต้นแลเพื่อนต้น จะยังมีต่อไปในรัชกาลนี้เหมือนกับรัชกาล
ที่ล่วงแล้ว

ตั้งแต่เสด็จประพาสต้นคราวศก ๑๒๓ แล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
ยังเสด็จประพาสทำนองเดียวกันอีกหลายคราว บางทีเสด็จประพาสในจังหวัด
กรุงเทพฯ นี้เองบ้าง ประพาสตามมณฑลหัวเมืองบ้าง ครั้งหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๔
เสด็จขึ้นไปประพาสเมืองสระบุรี แล้วขึ้นทางลำแม่น้ำใหญ่ไปจนถึงเมือง
กำแพงเพชร คราวนี้ก็สนุกพอใช้ แต่พอประดิษฐ์ออกไปอยู่เสียหัวเมือง
ฉันท้ไม่ได้จดหมายรายการบอกไปให้ทราบ

อีกคราวหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๗^๒ เสด็จประพาสเมืองนครสวรรค์ ขากลับ
ล่องลงทางคลองมะขามเฒ่ามาเมืองสุพรรณบุรี บ้านผักไห่ อ่างทอง
แล้วเสด็จกลับทางบางแก้วเข้ากรุงเก่า อีกคราวหนึ่งในศกเดียวกันนั้น

^๑ หมายถึง การเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙ ปรากฏเรื่องราว
การเสด็จประพาสครั้งนั้นใน พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง

^๒ ปรากฏเรื่องราวการเสด็จประพาสครั้งนั้นในเอกสารประวัติศาสตร์ เรื่อง
พระราชหัตถเลขาเรื่อง เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับบนเรือชลำ พร้อมด้วย
พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุณวงศ์รัชสมโภช มีเรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์
อยู่ด้านข้างในคราวเสด็จประพาสต้นเมืองกำแพงเพชร พ.ศ. ๒๔๔๙

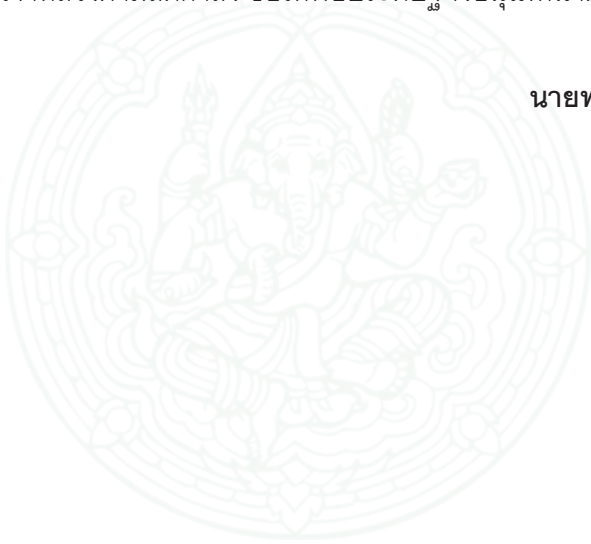
เสด็จทางคลองรังสิตไปประพาศถึงเมืองปาจิณ แล้วกลับออกทะเลมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยา แต่ประพาศคราวหลังๆ นี้ ความขบขันน้อยไปกว่าคราวแรกๆ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ราษฎรรู้เสียมากกว่าพระเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จอย่างคนสามัญ ถ้าเห็นใครแปลกหน้าเป็นผู้ตีชาวบางกอก ก็ชวนจะเข้าไปเสียว่าพระเจ้าอยู่หัว บางทีมีหัดเล็กเด็กขาพากันไปเที่ยว ไปถูกราษฎรรับเสด็จเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็มี เพราะฉะนั้นในตอนหลังจะหาใครไม่รู้จักพระองค์สนิทอย่างนายช่างยายพลับไม่มีอีก อีกประการหนึ่ง ตั้งแต่เสด็จกลับจากยุโรปคราวหลัง มีเรือยนต์เข้ามาใช้ในกระบวนเสด็จๆ ประพาศด้วยเรือยนต์เสียมาก เมื่อเสด็จประพาศด้วยเรือยนต์แล้วก็ต้องเป็นอันรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวอยู่เอง จึงไม่มีใครมีเรื่องขบขันอย่างคราวแรก

วันนี้เป็นวันทำบุญถวายสมเด็จพะพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคตครบ ๒ ขวบปี คุณคนในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เจ้านายตลอดลงมาจนราษฎร ทำบุญให้ทานกันมาก ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่าที่พากันไปถวายบังคมที่พระบรมรูปทรงม้าที่หน้าพระลาน ไม่ว่าใครต่อใคร ผู้คนล้นหลามตั้งแต่เช้าจนกลางคืน เห็นจะเป็นธรรมเนียมปีดังนี้เสมอ ที่จริงพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้ไม่เฉพาะแต่ที่เป็นของงดงามสง่าพระนคร หรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้ว่าเป็นของชาวสยามทุกชั้นบันดาศักดิ์ทั่วทุกหนแห่ง ได้เข้าเฝ้าถวายตามกำลังแลใจสมัคร อย่างต่ำตั้งแต่คนละ ๑๐ สตางค์ก็มี สร้างขึ้นด้วยความรักใคร่เป็นใจเดียวกัน ถวายสมโภชสมเด็จพะพุทธเจ้าหลวง รวมเงินได้กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท เกินราคาพระบรมรูปนี้สัก ๕ เท่า ใช่แต่เท่านั้นพระบรมรูปนี้ได้แล้วสำเร็จทันถวาย พระองค์ได้ทรงอนุโมทนาแลประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่า ความรักใคร่สวามีภักดีของคนทั้งหลายมีมากมายกว้างขวางทั่วไปเพียงไร ผู้ใดรู้เรื่องทีกล่าวนานี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าพระบรมรูปทรงม้านี้ผิดกับอนุสาวรีย์ หรือวัดวาที่จะสร้างถวายเฉลิมพระเกียรติยศเมื่อพระองค์

ล่องลပ်ไปเสียแล้ว อันจะเป็นที่รุกแลปรากฏแต่แก่ผู้อื่น แต่ส่วนพระองค์เองมิได้ทันทอดพระเนตรเห็น ฉันได้ไปถวายบังคมพระบรมรูปแล้ว กลับมาก็เขียนจดหมายฉบับนี้ มาเกิดนึกขึ้นว่า บางทีการพิมพ์หนังสือเรื่องประพาศตันครั้งนี้จะมีส่วนกุศลบ้างกระมัง เพราะเหตุที่จะให้ผู้อ่านเจริญความรูกถึงในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ถ้าแลมีส่วนกุศลเพียงไรในการพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ ฉันตั้งใจอุทิศส่วนกุศลนั้นถวายสนองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตามสติกำลัง ขอให้พ่อประติษฐจงอนุโมทนาด้วยเทอญ ฯ

นายทรงอนุภาพ

บรรณานุกรม

กรมวิชาการ กระทรวงธรรมการ. **ปฏิทินสำหรับคั่นวันเดือนจันทรคติกับสุริยคติ แต่ปีขาลจัตวา** ร.ศ. ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ จ.ศ. ๑๑๔๔ ถึงปีออกจัตวา ร.ศ. ๒๕๑ พ.ศ. ๒๔๗๕ จ.ศ. ๑๒๙๔. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๔.

กรมศิลปากร. **ประวัติและผลงานของชาวต่างชาติในประเทศไทย เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ : บริษัท ศรีเมือง การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๙.

_____. **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดอกเบ๊, ๒๕๔๒.

_____. **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดอกเบ๊, ๒๕๔๒.

_____. **พระราชหัตถเลขาเรื่อง เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑**. กรุงเทพฯ : บริษัท ชันดีการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๖๑.

_____. **ราชสกุลวงศ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ สกสค. ลาดพร้าว, ๒๕๕๔. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔).

_____. **เรื่องมหาดเล็ก**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก นายวรการ บัญชา (บุญเกิด สุตน์นันทน์) ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๔ พฤศจิกายน ๒๕๑๗).

กรมศิลปากร. **อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ถ ท ธ.** กรุงเทพฯ : บริษัท
ยูเนียนอลตราไวโอเล็ต จำกัด, ๒๕๕๒.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม
จุลศักราช ๑๒๖๕-๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช
๒๔๔๖-๒๔๔๗.** กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครพิมพ์, ๒๕๒๗. (ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสมเชื้อ เขาวนประดิษฐ์ เป็นกรณีพิเศษ
ณ เมรุวัดเวฬุราชิน วันที่ ๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗).

_____. **พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง.** พระนคร : โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗. (พระอรรคชายาเธอฯ กรมขุน
สุทธาสินีนาฏ โปรดให้พิมพ์เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗).

ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. **แลหลังบางกอก.** กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๓๖.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **จดหมายนายทอง
อาณูภาพเล่าเรื่องประพาสต้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๓. [ม.ป.ท. : ม.ป.พ],
๒๔๕๕.**

_____. **จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร :
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖. (พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ จางวางตรี พระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๖๖).

_____. **จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้น.** กรุงเทพฯ : บริษัท วชิรินทร์การพิมพ์,
๒๕๓๖. (พิมพ์เนื่องในวันคล้ายวันประสูติของสมเด็จพระฯ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๖).

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วน
จำกัด ไอเดีย สแควร์, ๒๕๕๖.

ตรังใจ หุตางกูร และนักกฤษ ยอดราช. **กลุ่มจารึกเสาหลักแสนคลอง
ภาษีเจริญ - ดำเนินสะดวกในจังหวัดสมุทรสาคร**. (๒๕๖๐).
[ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๔ จาก เว็บไซต์
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) <http://www.sac.ac.th>

ทวีปัญญา เล่ม ๕. [ม.ป.ท. : ม.ป.พ], ๒๔๔๙.

**ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพขุนพิสิฐนนทเดช ณ เมรุวัดโสมนัส
วรวิหาร ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๑**. กรุงเทพฯ : มงคลการพิมพ์, ๒๕๒๑.

บุรุษรัตน. พระนคร : โรงพิมพ์ศิริณสาร, ๒๕๐๑. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพมหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
(นพ ไกรฤกษ์) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๐๑).

ประยูทธ สิทธิพันธ์. **ประวัติศาสตร์ประพาสต้นของพระพุทธรเจ้าหลวง**.
กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๕๒.

พลาดิศย สิทธิธัญกิจ. **รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสต้น**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
ก๊อดมอร์นิ่ง, ๒๕๔๙.

รัตนกุลอดุลยภักดี (จรัส รัตนกุล), พระยา. **ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ ๒**.
พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕. (พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพพระยารัตนกุลอดุลยภักดี เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕).

วรรณศิลป์ ไพรัตน์. “การศึกษาวิจัยและสำรวจข้อมูลตามรอยเสด็จประพาส
ต้น ร.ศ. ๑๒๓,” **วารสารวิชาการสถาปัตยกรรมศาสตร์** (๒๕๕๒) :
๑๓ - ๒๘. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๒ ธันวาคม ๒๕๖๔ จาก [https://
www.arch.chula.ac.th/journal/files/article/f6f8DSfhg8Thu84813.pdf](https://www.arch.chula.ac.th/journal/files/article/f6f8DSfhg8Thu84813.pdf)

ส. พลายน้อย, (นามแฝง). **แม่น้ำลำคลอง**. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๕๕.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งเจ้าพระยาใน
กรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗),
๒๕๔๕. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ
พระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกมหาราช มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์ครั้งแรก พุทธศักราช
๒๕๔๕).

เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๕. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง
จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๗. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นาย ภาวส บุนนาค
ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ ที่ ๑ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗).

ภาคผนวก ๑

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕ - ๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖
พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗
(คัดเฉพาะส่วนที่กล่าวถึงการเสด็จประพาสต้น พ.ศ. ๒๔๔๗)

จดหมายเขตพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕-๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ พุทธศักราช ๒๔๔๖-๒๔๔๗

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานพระบรมราชานุญาต
ให้พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นางสมเด็จ เชาวน์ประดิษฐ์
เป็นกรณีพิเศษ
ณ เมรุวัดเทพราช
วันที่ ๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๔๗

วัน ๕ ๒๘ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^๗ ๑๒๓*

เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินแต่พระราชวังบางปิ่น
ลงประทับเรือพระที่นั่งแจวข้อ สมจิตรหวั่ง ที่ตะพานน้ำหน้าพระที่นั่งวโรภาศ พ่วงเรือ
กลไฟมาตามลำน้ำเจ้าพระยา

เวลาบ่าย ๑ โมง เรือพระที่นั่งหยุดหน้าวัดปรโมยิกาวาส^(๑) เสด็จขึ้นนมัสการ
ในโบสถ์ แล้วออกจากวัดปรโมยิกาวาส มาเข้าคลองอ้อม แขวงเมืองนนทบุรี เสด็จ
ประพาสสวนสะท้อนของนายบุตร ออกจากคลองอ้อมประพาสสวนสะท้อนแล้ว เรือ
พระที่นั่งจอดประทับที่หน้าวัดเขมาภิรตาราม^(๒) เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จขึ้นบนพระอุโบสถ
ทรงนมัสการพระพุทธรูปแล้ว พระราชทานเงินสำหรับปฏิสังขรณ์พระอาราม ๒๐ ชั่ง
แล้วเสด็จทำหนักเขียว^(๓) ซึ่งเป็นกุฎิพระครู พระที่นั่งมุลมณเฑียร แล้วเสด็จลงมา
ประทับแรมในเรือพระที่นั่ง ณะ ที่นี้

* เล่าไว้ในจดหมายเหตุฉบับที่ ๒ เรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕

- (๑) วัดปรโมยิกาวาส อยู่ตำบลปากเกร็ด อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี เดิมชื่อวัดปากอ่าว เป็นวัดโบราณ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุทธำสน์ราชนครินทร์ ผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงยกย่องเทิดทูนพระเกียรติยศเสมอสมเด็จพระราชชนนี เป็นผู้สถาปนาและบูรณะปฏิสังขรณ์ให้
รุ่งเรืองมั่นคงในรัชกาลที่ ๕
- (๒) วัดเขมาภิรตารามอยู่ที่ตำบลสวนใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี เป็นวัดโบราณสร้างมาแต่สมัย
กรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๒ ทรงบูรณะ
ปฏิสังขรณ์ และได้รับการบูรณะต่อมา รัชกาลที่ ๔-๕
- (๓) คือทำหนักแดง เดิมเป็นคาน้ำหนักสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาสุทธำสน์ราชนครินทร์ พระมารดาสมเด็จพระศรี-
สุริเยนทราบรมราชินี สร้างอยู่ภายในพระบรมมหาราชวัง แล้วย้ายไปปลูกในพระราชวังเดิมครั้งหนึ่ง
ไปปลูก ณ วัดโมลีโลกกษัตริย์ และสุดท้ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ย้ายมาไว้
ที่วัดเขมาภิรตาราม

วัน ๖^{๓๔} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๓} ๑๒๓

เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เรือพระที่นั่งออกจากวัดเขมา เสด็จประพาศตลาดทอง
น้ำบางเขนแลสามเสน แล้วล่องมาเข้าคลองบางกอกใหญ่ แลคลองภาษีเจริญ ไปจอด
ประทับแรมที่น้ำวัดบำรุงศรีธาราษฎร์เจริญ ทำปลานหนองแขม ฤๅตามที่เรียกกันโดย
สามัญว่า วัดหนองแขม

วัน ๗^{๔๕} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๓} ๑๒๓^{*}

เวลาบ่ายรุ่งสาก เรือพระที่นั่งออกจากวัดหนองแขม ไปตามลำคลองภาษีเจริญ
เลี้ยวเข้าคลองกระทุ่มแบนออกแม่น้ำนครไชยศรีล่องลงไปเข้าคลองดำเนินสะดวก ประทับ
แรมที่น้ำวัดโชติทายการาม ระหว่างหลัก ๗ กับหลัก ๘

* ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๑) นับตั้งแต่วันที่ ๒๓ มิถุนายน จนถึงวันที่ ๑ สิงหาคม เป็นระยะเวลาที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวออกเสด็จประพาสคันเป็นครั้งแรก ด้วยปรากฏว่าก่อนหน้านั้น
ทรงประชวรทรงกังวลและทรงพระราชกิจมาก หาเวลาพักผ่อนไม่ได้ หมอและเจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่า
ต้องเสด็จประพาสเพื่อรักษาพระองค์ให้ทรงสบายดังเก่า มีพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงได้เสด็จ
ประพาสตามลำน้ำด้วยกระบวนเรือ ซึ่งนอกจากจะได้ทรงพักผ่อนสำราญพระราชอิริยาบถแล้วยังได้
ตรวจครุฑสถานบ้านเมือง ดูแลความทุกข์ของประชาชนได้อย่างใกล้ชิด การเสด็จประพาสโปรดให้
เป็นอย่างสามัญไม่ประสงค์ให้หัวเมืองจัดการต้อนรับ เมื่อพอพระราชหฤทัยจะประทับแรมที่ใด ก็จะ
ประทับที่นั่น เพราะบางที่ก็ทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสารถไฟ มิให้ผู้ใดรู้จักพระองค์ และการเสด็จ
ประพาสคันครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้บันทึกโดยใช้นามแฝง
ว่า “นายทรงอนุภาพ” เล่าเรื่องไว้เป็นจดหมายรวม ๘ ฉบับ นำลงพิมพ์ไว้ในหนังสือ “เสด็จ
ประพาสคันในรัชกาลที่ ๕” โดยเริ่มเล่าตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป เป็นการเสด็จประพาสคันที่สนุกสนาน
และให้ความรู้ยิ่ง

วัน ๑^๕/_{๑๕} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๑๗ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^๗ ๑๒๓*

เวลาเช้า ๒ โมง เรือพระที่นั่งออกจากที่ประทับแรมหน้าวัดโชติ ออกปาก
คลองบางนกแขวกขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองราชบุรี เวลาเที่ยงเรือพระที่นั่งจอดที่ท่าหน้า
ที่พักบ้านพระยามรินทร์แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปขึ้นรถไฟไปเมืองเพชรบุรี กลับจาก
เพชรบุรีเวลา ๒ทุ่มเศษ เสด็จมาประทับแรมที่ที่ประทับเมืองราชบุรี

วัน ๒^๖/_{๑๕} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^๗ ๑๒๓

เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดเมืองราชบุรี เวลาบ่ายเสด็จทอดพระเนตรการ
บวชนาคบุตรพระแสนทองฟ้า ที่วัดสัตตนารถปริวัตร^(๑) แล้วเสด็จกลับที่ประทับแรม
แล้วเสด็จประพาสทางเรือล่องไปตามลำแม่น้ำไปประพาสในลำแม่น้ำอ้อม ประพาส
วัดเพลง เป็นต้น

วัน ๓^๗/_{๑๕} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๑๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^๗ ๑๒๓

เวลาบ่าย เสด็จประพาสทางเรือในทุ่งฝั่งตะวันออก เข้าคลองบางแก มาออก
คลองโคกหม้อ

* เล่าไว้ในจดหมายเหตุที่ ๑ เรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕

(๑) วัดสัตตนารถปริวัตร เดิมชื่อวัดโพธิ์งาม อยู่ริมแม่น้ำแม่กลองฝั่งขวา ได้ศาลากลางจังหวัดราชบุรี
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง
บุนนาค) ซ่อมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เพื่อผาติกรรมได้จากวัดเดิมที่อยู่เชิงเขาสัตตนารถ โปรดพระ-
ราชทานชื่อวัดสัตตนารถปริวัตร หมายความว่า วัดที่ย้ายจากเขาสัตตนารถ โปรดให้นิมนต์พระธรรม
ยุติกนิภาจากวัดโสมนัสไปอยู่ วัดนี้จึงเป็นวัดคณะธรรมยุติกนิภาจนบัดนี้

วัน ๔^{๕๕} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๓} ๑๒๓

เวลาบ่าย เสด็จไปประทับที่บ้านปลัดเทศาภิบาล แลเสด็จทอดพระเนตรใน
ที่บริเวณนั้น แล้วเสด็จขึ้นรถไฟไปลงที่ตำบลโพธาราม ประพาสตลาดแล้วกลับมาทาง
เรือ

อนึ่งวันนี้ เป็นวันทำขวัญหม่อมเจ้าโชติรส แลเจ้าหมื่นศรีสรักษ์ ที่โปรด
ให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง การทำขวัญนี้ได้ทำที่พระที่นั่งอมรินทร์ เวลาค่ำ สมเด็จพระเจ้า
กรมขุนสงขลานครินทร์ได้เสด็จออกในการนี้

วัน ๕^{๕๕} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๓} ๑๒๓ *

เช้า เสด็จประพาสตลาด แล้วมาประทับเรือพระที่นั่งออกจากที่ประทับแรม
เมืองราชบุรี ล่องลงไปตามลำน้ำเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม แล้วเรือพระที่นั่งไป
จอดประทับแรมที่หน้าเมืองสมุทรสงคราม เมื่อเดินกระบวนเสด็จลงเรือเล็กแยกไปประพาส
แม่น้ำอ้อม มีวัดประจำปากน้ำ

วันนี้เป็นวันอุปสมบทหม่อมเจ้าโชติรส แลเจ้าหมื่นศรีสรักษ์ ที่วัด
พระศรีรัตนศาสดาราม เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอกรมขุนสงขลานครินทร์เสด็จ
เมื่อเสร็จการอุปสมบทแล้ว เสด็จกลับ ส่วนหม่อมเจ้าพระโชติรส แลพระเจ้าหมื่นศรี-
สรักษ์นั้นได้ไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ

วัน ๖^{๕๕} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๓} ๑๒๓

เสด็จประพาสทางเรือในบริเวณเมืองสมุทรสงคราม เสด็จเข้าในคลองอัมพวา
มีวัดท้าวถึงษ์ เป็นต้น

* เล่าไว้ในจดหมาย ฉบับที่ ๔ เรื่องเสด็จประพาสคันในรัชกาลที่ ๕

วัน ๗ ๑๑ ๘ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖
๑ ๘

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^๓ ๑๒๓

เวลาเช้า เสด็จขึ้นทอดพระเนตรที่ว่าการต่าง ๆ ในเมืองสมุทรสงคราม บ่าย
เสด็จประพาสวัดอัมพวันเจติยาราม^(๑) แลสวนตำบลดัมพวา

วัน ๑ ๑๒ ๘ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖
๑ ๘

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^๓ ๑๒๓

เสด็จจากเมืองสมุทรสงคราม ทรงเรือไต่ออกปากอ่าวเมืองสมุทรสงคราม ไป
เข้าอ่าวบ้านแหลม ประทับเมืองเพชรบุรี ส่วนเรือกระบวนใหญ่ออกจากเมืองสมุทรสงคราม
ไปเข้าปากอ่าวบางกระบูน ไปตามลำน้ำบางกระบูน แล้วเลี้ยวเข้าคลองบางครก ออก
ลำแม่น้ำเมืองเพชรบุรี ถึงเมืองเพชรบุรีเวลา ๒ ทุ่ม ประทับแรมที่เมืองเพชรบุรี^(๒)
อนึ่งวันนี้เป็นดิถีคล้ายกับวันประสูติ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี
เวลาบ่ายเจ้าพนักงานได้เชิญพระบรมอัฐิออกตั้งในพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ จัดการบำเพ็ญพระราช
กุศลอย่างทุกปีมา

วัน ๒ ๑๑ ๘ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖
๑ ๘

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^๓ ๑๒๓

เสด็จประพาสทางเรือในลำน้ำเมืองเพชรบุรี เสด็จวัดป่าแป้น เป็นต้น
อนึ่งวันนั้นเวลาบ่าย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์
ได้เสด็จออกทรงพระสุหร่ายสรงแลทรงเจิมเทียนพรรษา ที่สำหรับพระราชทานไปยัง
เจดีย์สถานที่สำคัญแลพระอารามหลวงต่าง ๆ ที่พระที่นั่งจักรีบรมมหาราชวัง

* เล่าไว้ในจดหมาย ฉบับที่ ๕ เรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕

(๑) วัดคันธาระกุดสมเด็จพะธอมรินทรา บรมราชินี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๑ ปัจจุบันมูลนิธิพระบรม-
ราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ได้ดำเนินการ โครงการ
ก่อสร้างอุทยานพระบรมราชานุสรณ์ ฯ ในบริเวณวัดนี้

(๒) พักที่บ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เทศาภิบาลเมืองเพชรบุรี

วัน ๓ ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖
๑ ๕

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^(๑) ๑๒๓

เสด็จไปเวทไปประทับแรมบางทะเล มีเจ้านายแลข้าราชการโดยเสด็จบางคน
ส่วนกระบวนใหญ่อยู่ ไม่ได้ตามเสด็จ

วัน ๔ ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖
๑ ๕

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^(๑) ๑๒๓

เสด็จกลับจากบางทะเลโดยเรือใบเข้าทางบ้านแหลม ประทับวัดอุทุมมิงคาวาศ
คัวย

อนึ่งวันนั้นเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขล
านครินทร์ได้เสด็จไปทรงจุกเทียนพรรษาแลถวายพุ่มที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แลได้
ประทานเทียนชนวนให้พระบรมวงศานุวงศ์ไปทรงจุกเทียนพรรษตามพระอารามหลวง
ต่าง ๆ แลแล้วเสด็จไปทรงจุกเทียนพรรษาแลถวายพุ่มที่วัดพระเชตุพน

เทียนพรรษาที่วัดเบญจมบพิตรนั้น โปรดให้กรมขุนพิทยไปทรงจุก

แลในวันเข้าพรรษาทั้ง ๓ วันนั้น ได้โปรดให้มีพระสงฆ์เข้าไปรับอาหาร
บิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังวันละ ๑๕๐ รูป

วัน ๕ ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖
๑ ๕

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^(๑) ๑๒๓

เสด็จประพาศพระนครคีรี^(๑) ขึ้นทางวัดพระนอน แล้วเสด็จขึ้น ไปประทับ
บนพระที่นั่งในพระนครคีรี เสวยเช้าแซ่ในที่นั้น แลแล้วเสด็จถวายพุ่มพระสงฆ์ที่พระที่
นั่งราชธรรมสภา^(๒) พระสงฆ์ที่มารับพุ่มรวม ๓๐ รูป มีพระพิศาลสมณกิจ^(๓) เป็น

* เล่าไว้ในจดหมายฉบับที่ ๖ เรื่องเสด็จประพาศคัน ในรัชกาลที่ ๕

(๑) พระราชวังบนเขามหาสวรรค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓
สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กองก่อสร้าง ประกอบด้วยหมู่พระที่
นั่ง ๘ หลังคือ พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ พระที่นั่งปราโมทย์มไหสวรย์ พระที่นั่งเวสยาณคัณ
ปราสาท พระที่นั่งราชธรรมสภา คำนึงถึงฐานะสถาน หอพิฆานเพชรมเหศวร์ หอจุลเวทประดิษ
thonแลหอชัชวาลเวียงชัย

(๒) พระที่นั่งราชธรรมสภา เป็นพระที่นั่งหลังยาวที่ทรงธรรมและประกอบพระราชพิธีสงฆ์

(๓) พระพิศาลสมณกิจ ชื่อ ริด เดิมเป็นเปรียญอยู่วัดอรุณราชวราราม

ประธานแล้วสดับปกรณ์พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสร็จแล้วเสด็จกลับมาที่ประทับแรม

วันนั้นเป็นวันกำหนดการพระราชกุศลกาลานุกาลเข้าพรรษา เวลาบ่ายเจ้าพนักงานได้เชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิออกตั้งจัดการบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระที่นั่งอมรินทร์ กรมขุนพิทยเสด็จในการนี้ แลได้มีการสดับปกรณ์กาลานุกาลที่พระราชวังบวรแลที่หอพระนาคท้าว

หนึ่งวันในเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ได้เสด็จไปเปลี่ยนเครื่องพระมหามณเฑียรต้นปฏิมาการสำหรับฤดูร้อนออกเปลี่ยนเป็นทรงเครื่องสำหรับฤดูฝน แล้วพราหมณ์ได้เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชด้วย

วัน ๖ ^{๑๘}_{๒๘} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๓} ๑๒๓

เสด็จประพาสวัดเกาะ^(๑) วัดจันทร์^(๒) วัดใหญ่^(๓) วัดโพธาราม วัดพระทรงในเมืองเพชรบุรี เวลาบ่ายเสด็จออกจากเมืองเพชรบุรีมาประทับแรมตำบลบ้านแหลมประพาสวัดกันออก

วัน ๗ ^{๑๘}_{๓๘} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๓} ๑๒๓

เวลาเข้ากระบวนเสด็จออกจากบ้านแหลมข้ามมาเข้าอ่าวเมืองสมุทรสงคราม แล้วเข้าคลองแม่กลองออกคลองบางไทรคี่ แล้วออกแม่น้ำเมืองสมุทรสาคร ล่องลงไปประทับแรมที่เมืองสมุทรสาคร ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเรือใบจากบ้านแหลมเข้าอ่าวทำเงินประพาสวัดโคกรากรากด้วย

(๑) เป็นวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนังที่เก่าที่สุด

(๒) อยู่ใกล้วังบ้านปืน

(๓) วัดสุวรรณาราม เป็นวัดเก่ามาแต่โบราณ สังก่อสร้างเป็นสิมมูซางอันวิจิตรงดงาม พระอุโบสถมีภาพเทพชุมนุมเป็นชั้น ๆ สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นที่ประดิษฐานสมเด็จพระสังฆราชแดงโม

วัน ๑^๑ ๕^๕ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๑} ๑๒๓

เวลาเช้าออกจากเมืองสมุทรสาครขึ้นมาตามลำน้ำเมืองสมุทรสาคร เมืองนครไชยศรี ประทับแรมที่วังราย เมืองนครไชยศรี พระเจ้าอยู่หัวเสด็จแยกจากกระบวนประพาศวัดบางปลา วัดเชิงเลน^(๑)

วัน ๒^๑ ๕^๕ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๑} ๑๒๓

เวลาเช้า ๒ โมงเสด็จขึ้นรถไฟที่วังรายไปพระปฐมเจดีย์ เสด็จกลับทางเรือมาแวะพระประโทน แลบ้านพระยาเวียงโน มาถึงที่ประทับแรมเวลา ๔ ทุ่มเศษ

วัน ๓^๑ ๖^๕ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๒ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๑} ๑๒๓ *

เวลาเช้า ๒ โมง เสด็จจากที่ประทับวังรายขึ้นไปตามลำน้ำเมืองนครไชยศรี เมืองสุพรรณบุรี เลี้ยวเข้าคลองสองพี่น้อง เรือพระที่นั่งไปจอดประทับแรมน่าน้ำที่ว่าการอำเภอสองพี่น้อง

วัน ๔^๑ ๖^๕ ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๓ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๑} ๑๒๓

เวลาเช้าเสด็จประพาศตลาดตำบลสองพี่น้อง เวลาบ่ายเสด็จออกจากคลองสองพี่น้อง แวะเสวยวัดบางสาม เรือพระที่นั่งขึ้นไปประทับแรมน่าน้ำวัดบางบัวทอง กระบวนล่วงหน้ามาก่อน

(๑) เจริญ คันฉับมีรอยขีดฆ่าและแก้ว่า คันท่า

* เล่าไว้ในจดหมายฉบับที่ ๖ เรื่องเสด็จประพาศคันในรัชกาลที่ ๕

วัน ๕^{๑๘} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๔ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก^๓ ๑๒๓

เวลาเช้าเสด็จออกจากวัดบางบัวทองไปประทับแรมเมืองสุพรรณบุรี เสด็จ
แวะคลองบางภาษีถึงสุพรรณ แล้วบ่ายประพาศเหนือหน้า ประพาศวัดแก

วัน ๖^{๑๘} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก^๓ ๑๒๓

เวลาเช้าเสด็จขึ้นทอศพระเนตรที่ว่าการแลสถานที่ต่าง ๆ แล้วเสด็จทอด
พระเนตรวัดพระธาตุเทวสถานแลวัดต่าง ๆ แล้วเสด็จขึ้นไปทรงนมัสการพระป่าเลโดย
แล้วเสด็จกลับ เวลาบ่ายเรือพระที่นั่งออกจากเมืองสุพรรณบุรีมาประทับแรมบางปลาหมอ
พระเจ้าอยู่หัวเสด็จต่อไปถึงวัดบางยี่หน แล้วเสด็จกลับมายังที่ประทับแรม

วัน ๗^{๑๘} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๖ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก^๓ ๑๒๓

เวลาเช้าโหมงเสศออกจากบางปลาหม่อมเข้าคลองบางปลาหมอ คลองจรเข้ใหญ่
แลคลองบางชี ออกแม่น้ำผักไห่ เรือพระที่นั่งจอดประทับแรมที่บ้านหลวงวารีโยธารักษ์
ตำบลผักไห่ บ่ายทรงเรือเมรุไปเหนือหน้าเข้าแขวงอ่างทอง เสวยที่ทรงข้ามกับวัดท่าช้าง

วัน ๑^{๑๘} ค่ำ ปีมะโรง ๑๒๖๖

วันที่ ๗ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก^๓ ๑๒๓^{*}

เวลาเช้าเสด็จจากผักไห่ล่องลงมาขึ้นหัวเวียง ออกบางโพงผาง กระบวนใหญ่
ล่องน้ำมาบางไทรขึ้นไปบางปอน พระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกบางโพงผางแล้วแยกเข้าทาง
บ้านกุ่มมาบางปอน เสด็จขึ้นรถไฟที่เสตชันบางปอนกลับกรุงเทพฯ ประทับในพระบรม
มหาราชวัง

* เล่าไว้ในจดหมายเหตุที่ ๑ เรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕

ภาคผนวก ๒

ประวัติหมื่นปฏิพัทธภูวนารถ (ช้าง คชาธาร)
พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หมิ่นปฏิพัทธภูวนารถ^๑ (ช่าง คชาธาร)

หมิ่นปฏิพัทธภูวนารถ ชื่อช่าง เกิดเมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๕
ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๐๘ พ.ศ. ๒๓๘๙ เป็นบุตรนายแดง
นางบุญ บ้านบางหลวงอ้ายเอียง แขวงกรุงเก่า

สกุลของหมิ่นปฏิพัทธภูวนารถเป็นคฤหบดี ประกอบการเลี้ยงชีพ
ด้วยการทำไร่นาและค้าขาย มีที่บ้านเรือนตั้งเป็นปึกแผ่นอยู่ที่ตำบลบางหลวง
อ้ายเอียง มาแต่ครั้งบิดามารดา หมิ่นปฏิพัทธภูวนารถได้นางพลับ เป็นธิดา
นายสุข นางพิมพ์ คฤหบดีอีกสกุล ๑ ในตำบลที่ใกล้เคียงกันเป็นภรรยา
มีบุตรธิดาด้วยกัน บุตร ๕ ธิดา ๖ รวม ๑๑ คน ยังมีตัวอยู่ บุตร ๒ ชื่อ
นายไชย ๑ นายอิน ๑ ธิดา ๔ ชื่อนางเหรียญ ๑ นางเจียร ๑ นางนวม ๑
นางเนย ๑ ล้วนประกอบการทำไร่นาค้าขายตามประเพณีในวงศ์ตระกูล
เป็นอิสระแก่คนทุกคน

หมิ่นปฏิพัทธภูวนารถกับนางพลับ เป็นผู้ใหญ่ปกครองบุตรหลาน
ในสกุลของตนมาช้านาน ทั้งสามภรรยาเป็นผู้ดูแลการไร่นาค้าขายอยู่ที่บ้าน
ส่วนบุตรหลานให้ค้าเรือข้าวขึ้นไปรับซื้อข้าวทางเมืองเหนือลงมาจำหน่าย
ทางกรุงเทพฯ ส่วนธิดาที่มีเรือนไป ก็แต่งงานกับพ่อค้าซึ่งประกอบการค้าขาย
โดยทำนองเดียวกัน จึงเป็นสกุลซึ่งบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติอยู่ในตำบล
บางหลวงอ้ายเอียงสกุล ๑

^๑ คัดจาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **จดหมายเหตุ
เสด็จประพาสต้น**, (กรุงเทพฯ, บริษัท วัชรินทร์การพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๕๒ - ๕๕.

เหตุที่หมื่นปฏิพัทธภูวนารถและนางพลับภรรยา ตลอดจนบุตรธิดา จะได้มีเกียรติยศ ผิดกับผู้อื่นที่อยู่ในตำบลบ้านเดียวกันนั้น ต้องด้วยบทว่า “บุพเพ กตปุญญตา” ในมงคลสูตร ด้วยเมื่อเดือนกรกฎาคม ปีมะโรง รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๓ พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมือง เพื่อสำราญพระราชอิริยาบถตามคำแนะนำของหมอลวงว่า ให้ทรงพักผ่อนพระราชกิจต่างๆ เสียสักคราว ๑ การเสด็จประพาสครั้งนั้น จึงมิได้เสด็จโดยกระบวนหลวงอย่างเคยเสด็จเลียบมณฑลมาแต่ก่อน มีแต่เรือพลับพลาเรือไฟไป ถ้าจะประทับแรมที่ไหนก็จอดเรือพลับพลาประทับแรมที่นั่น ไม่ให้ปลูกพลับพลาฝาเลื้อน แต่ถึงกระนั้นเรือพลับพลาหลายลำด้วยกัน และเป็นเรือขึ้นไปจากกรุงเทพฯ เมื่อกระบวนเรือพลับพลาผ่านไปทางไหน ผู้คนก็รู้ว่าเป็นกระบวนเสด็จที่ตามวัด พระสงฆ์ก็ลงสวดถวายไชยมงคล ตามบ้านเรือนราษฎรก็ตกแต่งตั้งเครื่องบูชารับเสด็จตลอดทาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า เสด็จในเรือพลับพลาไม่เห็นแปลกอันใดกับเสด็จเลียบมณฑลอย่างแต่ก่อน ไม่สมกับที่เสด็จไปเที่ยวประพาส เพื่อแต่สำราญพระราชหฤทัยอย่างเดียว จึงทรงพระราชนิพนธ์ให้จัดกระบวนใหม่ เรียกกันในพวกที่ตามเสด็จว่า “กระบวนประพาสต้น” คือทรงเรือมาดเก๋ง ๔ แจว อย่างเช่นที่ข้าราชการใช้กันลำ ๑ มีเรือมาดประทุน ๔ แจวเป็นเรือเครื่องอีกลำ ๑ พวงเรือไฟเล็กไปแต่ ๒ ลำ เวลาเข้าปล่อยกระบวนเรือพลับพลาให้ตรงไปยังที่ประทับแรม เสด็จในกระบวนประพาสต้นแต่โดยลำพังตามหลังกระบวนเรือพลับพลาไปห่างๆ บ้าง บางทีก็แยกไปคนละทาง ถ้าเสด็จไปพบที่ไหนเหมาะ ดังเช่นวัดหนึ่งวัดใด ซึ่งมีศาลารัมน้ำหรือฐานก็จอดแวะเรือพระที่นั่งขึ้นประทับทำเครื่องเสวยเวลากลางวัน เสวยแล้วจึงเสด็จลงเรือประพาสต้นตามไปยังเรือพลับพลาแรมในเวลาเย็นๆ เสด็จประพาส

อย่างนี้ทุกวัน ไม่บอกให้ผู้ใดทราบ ผู้คนตามระยะทางจึงเข้าใจว่า เสด็จใน
กระบวนเรือพลับพลา เวลาเรือกระบวนประพาสต้นไปที่ไหน ก็ไม่มีใคร
ใครรู้จัก ได้ทอดพระเนตรเห็นการงานของราษฎรที่เป็นอยู่ในพื้นเมือง
โดยมิได้เตรียมรับเสด็จ และบางทีก็สนทนากับราษฎร ได้ทรงทราบกิจ
สุขทุกข์ที่เขากราบทูล โดยเขาสัญญาว่าบอกเล่าแก่คนสามัญ เกิดประโยชน์
ประจักษ์แก่พระราชนุหัตถ์ขึ้นด้วยอีกอย่าง ๑ จึงพอพระราชหฤทัย
ในการที่เสด็จอย่างประพาสต้นยิ่งกว่าเสด็จโดยกระบวนหลวง

เสด็จประพาสในครั้งนั้น ออกจากพระราชวังบางปะอิน เมื่อ
ณ วันที่ ๑๒ เดือนกรกฎาคม (พ.ศ. ๒๔๔๗) เสด็จทางคลองภาษีเจริญ
คลองดำเนินสะดวกไปเมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี แล้วเข้าเรือเปิดทะเล
ของชาวบ้านแล่นไปทางทะเลมาเข้าเมืองสมุทรสาคร ทรงเรือประพาสต้น
ขึ้นไปทางลำน้ำท่าจีนจนถึงเมืองสุพรรณบุรี เสด็จกลับจากเมืองสุพรรณบุรี
ทางคลองบางปลาม้า มาประทับแรมที่บ้านผักไห่ เมื่อ ณ วันที่ ๖ สิงหาคม
(พ.ศ. ๒๔๔๗)

วันที่ ๗ สิงหาคม กำหนดเสด็จกลับจากบ้านผักไห่มากรุงเทพฯ
ทางเสด็จวันนั้น แต่เดิมจะให้กระบวนเรือพลับพลาล่องลงมาทางบ้านเจ้าเจ็ด
มาออกบางไทร กระบวนประพาสต้นจะขึ้นทางบางโพงผองคลองบ้านกุ่ม
มาบรรจบกันที่สถานีรถไฟบางปะอิน กระบวนเรือพลับพลาออกก่อน
ผู้นำทางเข้าใจผิดถึงบ้านหัวเวียงนำกระบวนเรือพลับพลาเลี้ยวขึ้นข้างเหนือ
ไปทางบางโพงผองที่กะไว้ว่าจะไปทางเสด็จ กระบวนเรือประพาสต้น
มาทีหลังไม่ทราบความ เลี้ยวตามขึ้นไปทันเรือพลับพลาที่ไต่บางหลวง
อ้ายเอียง เรือไฟลากกระบวนเรือพลับพลาไปก่อน น้ายังเป็นคลื่น
กระบวนเรือประพาสต้นยิ่งกระชั้นกระบวนเรือพลับพลาเข้าไป ก็ยังถูกคลื่น

มากขึ้นทุกที ลงปลายจำต้องรอกระบวนเรือประพาสต้น เวลาที่สายหนักเข้า จนถึงเวลาเสวยกลางวันจะหาที่จอดเรือประทับทำเครื่องเสวยอย่างวันก่อนๆ มากไม่ได้ ด้วยผู้คนแซ่ซ้องมาดูกระบวนเรือพลับพลา ซึ่งเข้าใจว่าเป็น กระบวนเรือเสด็จ ยังพลุกพล่านอยู่ทั้ง ๒ ผั้ว ที่ตามวัด พระสงฆ์ที่ลงมา สวดชยันโต ก็ยังปรักปรำรวมกันอยู่ที่ศาลา แต่มองหาที่ส่งจดมากกว่าชั่วโมง จนสายเกินเวลาเคยหยุดพักมาแต่ก่อน จะหาวัดที่วิเวกรโหลฐานก็ไม่ได้ เห็นบ้านแห่ง ๑ อยู่เหนือบ้านกำนันตำบลบางหลวง้ายเอียง มีสะพาน ทำน้ำ ต่อสะพานเข้าไปมีโรงเลื่อยอยู่ข้างเหนือเรือนตุลาตเลาติ จึงโปรดให้ แวะเรือพระที่นั่งบ้านนั้น ให้ขึ้นไปขออาศัยทำเครื่องที่โรงเลื่อย ผู้ที่ขึ้นไป ก่อนไปพบนายช่างกับนางพลับ ซึ่งเป็นเจ้าของบ้านจึงบอกว่าเป็นพวก ตามเสด็จจะขออาศัยขึ้นพักกินข้าวที่โรงเลื่อยสักเวลา ๑ ทั้งนายช่างนางพลับ ก็มีความยินดียินยอมให้ตามประสงค์ จึงเสด็จขึ้นประทับที่โรงเลื่อย ให้คน เครื่องครัวขึ้นไปทำที่นั้น ทั้งผิวเมียสำคัญว่าเป็นข้าราชการที่ไปตามเสด็จ ลงมาต้อนรับบอกว่กระบวนเสด็จเพิ่งผ่านพ้นไปเมื่อตะกี้เอง แล้วจัด เลือสดมาปู ตั้งน้ำร้อนน้ำเย็นหมากบุหรีเลี้ยง นายช่างสามีนั่งร่วม ราชอาสน์สนทนาปราศรัย ส่วนนางพลับภรรยา ก็ชนหม้อข้าวเตาไฟ เครื่องครัวบนเรือนลงมาช่วยทำครัวคลุกคลีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ใน โรงเลื่อยนั้น ทั้งผิวเมียไม่รู้จักและมีได้ระแวงว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับอยู่ที่บ้านของตนเลย จึงเกิดสนุก เมื่อสนทนากันไปได้ความว่า บุตรของนายช่างคน ๑ ชื่อสามเณรโลย ยังบวชเป็นเปรียญอยู่ที่ วัดเบญจมบพิตร จึงมีผู้ถามขึ้นว่า นายช่างลงไปเยี่ยมบุตรที่วัดเบญจมบพิตร ได้เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบ้างฤไ่ม่ นายช่างบอกว่า เคยเข้าเฝ้าแล้ว พระรูปก็ยังมีอยู่บนเรือน ก็ยังเป็นการขบขัน

กิริยาอาการของนายช้างที่เพ็ดทูล โดยฐานะอย่างเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์เสมอกันในวันนั้น เป็นเหตุให้สำราญพระราชหฤทัยยิ่งกว่าวันไหนๆ ที่ได้เคยเสด็จประพาสมาในเทียวนั้น ช้างนายช้างก็มีความพอใจในพระราชอัธยาศัย ถึงกราบทูลวานให้ช่วยซื้อปืนเมาเซอร์ให้สักกระบอก ๑ ด้วยนายช้างได้เคยเห็นของผู้อื่น อยากจะมีบ้าง แต่มีฐานะหาซื้อที่ไหน ถึงจะเป็นราคาถูกแพงอย่างไรก็พอจะให้ได้ จึงทรงรับจะหาซื้อปืนให้ตามประสงค์

ประเพณีการเสด็จประพาสครั้งนั้น ถ้าเสด็จประทับเสวยตามวัด เมื่อจะเสด็จกลับ โปรดให้เอาเงินทำยที่นำไปพระราชทานแก่ไวยยาจักร ๒๐ บาทบ้าง กว้านบ้าง ดำรัสว่า “เป็นค่าล้างวัด” มาทุกแห่ง เสวยที่บ้านนายช้างนางพลับวันนั้น เมื่อเสด็จลงเรือ พระราชทานธนบัตรของ ๑ ส่งให้ในมือนายช้างฯ ยังไม่ทันทราบว่าเป็นของสิ่งใด พอออกเรือพระที่นั่งพ้นมา ทางโน้นนายช้างเปิดซองออกตรวจดูเห็นเป็นธนบัตรราคา ๔๐๐ บาท ก็ตกใจ พอพวกเพื่อนบ้านที่พากันแอบดูอยู่นอกบ้านเข้ามาถามข่าว มีผู้ใหญ่บ้านคน ๑ จำพระองค์ได้ มาบอกให้นายช้างนางพลับ จึงได้ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับบ้านของตนในวันนั้น พอได้ทราบต่างก็ตกใจรีบลงเรือล่องมากรุงเทพฯ ในวันรุ่งขึ้นเที่ยวสืบถามหาเจ้านายและข้าราชการที่ได้โดยเสด็จประพาสบ้านของตน ทั้งผิวเมียไปเที่ยวขอขมาลาโทษ และที่สุดได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท นายช้างได้พระราชทานปืนเมาเซอร์ที่ทูลวานให้ซื้อ นางพลับได้พระราชทานหีบหมากเงินสลักลายอักษรพระนาม แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้ทำประทวนตั้งนายช้าง เป็นที่หมื่นปฏิพัทธภูวนารถแต่นั้นมา

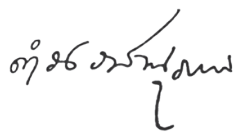
ตั้งแต่นั้นมา หมิ่นปฏิพัทธภูวนารถกับนางพลับ ตลอดจนบุตรธิดาก็ไปเข้าเฝ้าหาเนืองๆ ส่วนหมิ่นปฏิพัทธภูวนารถกับนางพลับนั้น ทรงนับไว้ในพวกซึ่งดำรงเรียกว่า “เพื่อนตัน” คือ พวกคฤหบดีและราชฎีที่ได้ทรงคุ้นเคยเป็นที่ชอบพระราชอัธยาศัย มีอยู่แทบทุกมณฑลที่ได้เสด็จและประพาส พวกนี้ทุกๆ คนย่อมมีความสวามิภักดิ์หมั่นมาเฝ้าหา และเวลาที่มีการงานอันเป็นโอกาสเช่นทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ก็พากันมาช่วยการงานไม่ใคร่ขาด เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปคราวหลังพวกเพื่อนตันพากันเข้าเฝ้าฯ เยี่ยมเยียน ชำยได้พระราชทานไม้เท้า หญิงได้พระราชทานกระเป๋านางจระเข้ ซึ่งทรงหามาพระราชทานเป็นของฝาก ไม้เท้านั้นเลยเป็นเครื่องยศสำหรับถือมาเวลาจะเฝ้าหา เพราะถ้าพนักงานที่จุกช่องล้อมวงเห็นถือไม้เท้าพระราชทานมาเป็นสำคัญ ก็ปล่อยให้เข้าเฝ้าหาได้ ไม่ห้ามปราม ส่วนผู้หญิงได้พระราชทานหีบหมากเงิน สลักลายอักษรพระนามเป็นเครื่องยศ ถือหีบหมากนั้นไป ก็เข้าเฝ้าหาที่ไหนๆ ได้เหมือนกัน

หมิ่นปฏิพัทธภูวนารถและนางพลับได้รับเสด็จในคราวที่กล่าวมาแล้ว ยังไม่พอแก่การสวามิภักดิ์ ต่อมาลงทุนสร้างหอหนึ่งขึ้นที่บ้านหลังหนึ่ง แล้วมาราบบังคมทูลวิงวอนเนืองๆ ขอเชิญเสด็จไปบ้านอีก ในปีหลังต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสผ่านไปทางบางหลวง อ้ายเอียง ได้เสด็จแวะที่บ้านหมิ่นปฏิพัทธภูวนารถอีก ๒ ครั้ง แต่ในคราวหลังๆ นี้ จัดรับเสด็จบนหอหนึ่ง ไม่สู้ขบขันเหมือนกับคราวแรก

นางพลับถึงแก่กรรมเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ แต่นั้นมาหมิ่นปฏิพัทธภูวนารถก็มีอาการป่วย เมื่อจะปลงศพนางพลับ หมิ่นปฏิพัทธภูวนารถบริจาคทรัพย์ ๒๐,๐๐๐ บาท สร้างศาลาเรียนขึ้นหลัง ๑ เป็นที่ตั้งศพ

ที่วัดกอไผ่ นิมนต์พระสงฆ์มาทำแจง ๗๐๐ รูป แต่เมื่อปลงศพนางพลับนั้น
หมื่นปฏิพัทธภูวนารถอาการทุพพลภาพถึงเดินไม่ได้เสียแล้ว ต้องให้คน
หามไปปลงศพ ปลงศพภรรยาแล้วได้ ๕ เดือน หมื่นปฏิพัทธภูวนารถก็
ถึงแก่กรรมเมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๐ คำนวณ
อายุได้ ๗๑ ปี กอปรด้วยสติสัมปชัญญะได้สั่งไว้ให้แบ่งปันมรดกของตน
จัดการปลงศพที่วัดกอไผ่ ให้ทรัพย์ไว้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถและบูรณะ
ศาลาเรียนซึ่งได้สร้างไว้ กับทั้งให้มีแจกจำนวนพระสงฆ์ ๑๐๐ รูป นายไชย
คชาธาร ผู้เป็นบุตรใหญ่ พร้อมด้วยลูกหลานช่วยกันจัดการปลงศพ
หมื่นปฏิพัทธภูวนารถเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๐

อนึ่ง ในการพิมพ์หนังสือแจกในงานศพหมื่นปฏิพัทธภูวนารถครั้งนี้
เจ้านายและข้าราชการที่ได้โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
เมื่อเสด็จประพาสบ้านหมื่นปฏิพัทธภูวนารถคราวแรก ซึ่งหมื่นปฏิพัทธภูวนารถ
กับนางพลับได้มาขอขมาลาโทษดังกล่าวมาแล้วหลายพระองค์หลายท่าน
ได้บริจาคทรัพย์ช่วยเพิ่มเติมในค่าพิมพ์หนังสือนี้ด้วยอีกส่วน ๑ ทรงอุทิศให้
เป็นบุญราศีแก่หมื่นปฏิพัทธภูวนารถ

ดำรงราชานุภาพ

วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๐

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
หรือ “นายทรงอานภาพ”
ผู้ทรงพระนิพนธ์ “จดหมายนายทรงอานภาพ
เล่าเรื่องประพาศดิน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓”

สำนักงานวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม